

ЯКІВ ЛЕШИНСЬКИЙ
[Переклад із їдишу й передмова
Наталії Риндюк]
НАТАЛІЯ РИНДЮК
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
nryndiuk@gmail.com

Між життям і смертю:
Десять років єврейського життя
в Радянській Росії.
Вільно: Видавництво Б. Кльоцкіна, 1930

Abstract

Yakov Leshchinsky (1876–1966), a scholar, journalist, “the dean of Jewish sociologists,” specialist in Jewish demography and economic history, one of the founders of YIVO, wrote for the New York Yiddish daily *Forverts* for more than 40 years (since 1921). His articles were dedicated to various actual problems of Jewish life on the territories of the former Russian empire, particularly in Ukraine. In 1920 as a representative of ORT Leshchinsky worked with the Ukrainian Jewish population — victims of pogroms and refugees.

Basing on the collected materials, Leshchinsky analyzed the results of the wave of pogroms — the number of human victims, material losses, economic situation. Since the announced fifth volume *The results of the pogroms (statistic-economical survey)* of the series *The History of pogrom movement on Ukraine 1917–1921* (Ostjüdisches historisches Archiv) has never been published, these articles remain a valuable source of information for studying the events of the revolutionary time and the Civil War in Ukraine.

Передмова

Ім'я Якова Лешинського (а точніше — його праці) майже забуте в Україні. Це зумовлено багатьма причинами, і не в останню чергу тим, що більшість його статей і книг написано єврейськими мовами, і мовами європейськими їх ніколи не було перекладено. Проте сам учений і його наукова спадщина заслуговують на серйозну увагу.

Про Лешинського і його науковий доробок написано чимало¹.

Яків Лешинський народився 1876 р. в містечку Городище Київської губернії. Здобув традиційну єврейську освіту. У 20 років він утік із рідного штетла до Одеси та, за його власними словами, уперше усвідомив: окрім талмудичної,

¹ Див., наприклад, бібліографію до статей Gennady Estraiх, “Jacob Lestschinsky: A Yiddishist Dreamer and Social Scientist,” *Science in Context* 20, no. 2 (2007): 215–237 і Natalia Aleksiu, “Lestschinsky, Jacob,” in *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* (New Haven: Yale University Press, 2008; online ed., 2010), http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Lestschinsky_Jakob.

може існувати й інша наука. В Одесі Лещинський став послідовником Ахад га-Ама, палким сіоністом, відмовився від рідного їдишу на користь іврити.

Він слухав лекції в університетах Швейцарії та Німеччини, вивчав соціальні науки й філософію. Однак, подібно до багатьох молодих людей із Російської імперії, був вільнослухачем і не отримав диплома.

Першу працю зі статистики, статтю «Статистика одного містечка», він опублікував 1903 р. івритом у журналі «Га-Шилоах». Це було регіональне дослідження, присвячене Городищу. У ньому Лещинський простежував прямий зв'язок між соціальним і класовим складом єврейського населення та його економічною структурою. Фінансувало цю роботу, як і статистичні дослідження російського єврейства загалом, Єврейське колонізаційне товариство.

Пізніше у зв'язку з власними ідеологічними трансформаціями Лещинський повернувся до їдишу. Більшість своїх праць він написав саме цією мовою.

У 1913–1914 рр. дослідник очолював Бюро єврейської статистики та економіки при Єврейській бібліотеці Вільна. Із 1914 р. працював у місцевому відділенні ОРТ у Варшаві.

Як і багато інших єврейських громадських діячів, 1917 р. Яків Лещинський бачив неймовірно й дивовижні перспективи для розквіту єврейського життя в Україні. Він став однією з ключових постатей у Культур-Лізі, у 1917–1919 рр. був одним із редакторів київської газети «Нае цайт» (Новий час). До літа 1919 р. готував працю «Єврейський народ у цифрах» — статистичне дослідження світового єврейства (через Громадянську війну видання книги було відкладено, вона з'явилася лише влітку 1922 р. в Берліні²).

1921 р. Лещинський емігрував до Німеччини, де очолив Берлінське бюро американської газети «Форвертс» — найбільшого й найвпливовішого єврейського видання тих часів. Із нею він співпрацював понад 40 років. 1925 р. Лещинський став одним із батьків-засновників Єврейської наукової організації (згодом — інституту) — YIVO, головою його статистико-економічної секції та редактором «Журналу економіки і статистики», який видавала ця секція.

У Берліні Яків Лещинський прожив дванадцять років. Там він багато працював і вів активне громадське життя, доволі часто з'являвся в «Романішес кафе» та клубі Шолом-Алейхема, де збирались їдишські літератори німецької столиці³.

1926 р. для виправдання Шалома Шварцбарда, який застрелив Симона Петлюру, було створено спеціальний комітет. Лещинський брав безпосередню участь у його роботі.

ІІ березня 1933 р. нацисти заарештували Лещинського за кореспонденцію до «Форвертс». Це був перший випадок, коли арештували когось з іноземних

² *Dos yidische folk in tsifern: Di yidn in der gorer velt* (Berlin: Klal-farlag, 1922).

³ Геннадий Эстрайх, пер., Виктор Кельнер и Геннадий Эстрайх, публ., “Не забывайте о Вашем С. Дубнове”, в *Архив еврейской истории*, под ред. Олега Будницкого (Москва: РОССПЭН, 2008), 5:265.

берлінських журналістів. Лише завдяки втручанню Державного департаменту США його звільнили, наказавши покинути Німеччину у двотижневий термін.

До кінця 1937 р. він жив у Польщі. Проте через критику державного антисемітизму йому довелося виїхати і звідти. 1938 р. науковець із родиною перебрався до США, а 1959 р. емігрував до Ізраїлю.

На конференції YIVO в Нью-Йорку в січні 1945 р. саме Яків Лещинський вперше оцінив приблизну кількість жертв Голокосту в 6 мільйонів людей.

Дослідник прожив довге й насичене життя (помер він 1966 р.). На заходах зі святкування його 85-річчя Лещинського назвали деканом (тобто головою цеху) єврейської соціології, видатним науковцем у галузі єврейської демографії та статистики, соціальних досліджень, економічної історії й історіографії.

Усе життя Яков Лещинський поєднував наукову працю з журналістикою. Обидві сфери його діяльності настільки переплелися, що їх майже неможливо відокремити. За влучним висловом Геннадія Естрайха, більшість його праць не відповідає сучасному витриманому академічному стилю: вони емоційні, полемічні. Водночас вони залишаються важливим джерелом для вивчення єврейської історії ХХ ст.

Книга Якова Лещинського «Між життям і смертю: Десять років єврейського життя в Радянській Росії» вийшла друком у Вільні 1930 р. Це збірка статей, більшість із яких перед тим було опубліковано у «Форвертс». У передмові до книги автор зазначає, що майже нічого в них не змінював, обмежившись виправленням деяких неточностей і друкарських помилок. Кожну статтю датовано. Оскільки на час появи статей Лещинський уже мешкав у Берліні, інформацію для них про події в Україні, Білорусі й Росії він отримував (як і інші іноземні журналісти) від радянського представництва в Німеччині, значно повнішу — з радянської преси слов'янськими мовами та їдишем і від своїх кореспондентів на місцях, а також використовував власні матеріали.

Перші дві статті у збірці написано в 1921 та 1922—1923 рр. відповідно і присвячено погромам. Автор досліджує проблему у двох площинах: він намагається оцінити участь супротивних сторін у погромах і подати інформацію про реальні наслідки погромів — погромну статистику.

Перший із цих текстів став своєрідною відповіддю на статтю журналіста Менахема Риболова «Жахлива правда з України», що з'явилась у липневому номері нью-йоркського журналу «Цукунфт» («Майбутнє») за 1921 р.⁴ Головна теза Риболова, що Україну залито єврейською кров'ю, і відповідальність за це несуть абсолютно всі політичні сили, надзвичайно обурило Лещинського. Він сам пережив роки найбільших погромів у Києві, багато спілкувався з жертвами й біженцями. Лещинський дійшов висновку, що на совісті Червоної армії було лише 2% погромів, які були лише «чорними плямами», прикрими винятками із загального правила. Складається враження, що Лещинський нероздільно під-

⁴ “Der shrekliker emes fun Ukraina,” *Di tsukunft* 7 (1921): 397–401.

тримував і більшовиків, і Червону армію. Звісно, він був далекий від наслідування Естер Фрумкіної та заяв штабу «Червона армія — це наша армія» (такі слова прозвучали на 11-й конференції Бунду в Мінську 1919 р.). І все-таки у своїх працях Лещинський висловлювався про цю владу й армію з явною симпатією. Геннадій Естрайх свого часу назвав його переконаним противником більшовизму та, відповідно, більшовиків. Гадаю, тут потрібно зробити деякі застереження. Упродовж свого життя Лещинський не раз змінював уподобання й політичні погляди. На той час, тобто на самому початку 1920-х рр., він щиро вважав більшовиків політичною силою, яка врятувала східноєвропейське єврейство від цілковитого винищення. Проте з часом, з утвердженням радянської влади й радянізацією суспільства, погляди Лещинського змінилися — радянські спосіб життя й політика більше не видавалися йому привабливими.

Друга стаття збірки «Між життям і смертю» різко відрізняється від першої. Це власне статистично-демографічне дослідження. Наприкінці літа 1920 р. Яків Лещинський керував опитуванням погромлених, яке організувало Київське ОРТ. Зважаючи на те, що для статті він використав матеріали подібних опитувань з інших міст України й Білорусі, отримані результати можна вважати досить надійними.

У передмові до першого тому видання «Історія погромного руху на Україні 1917–1921 років» Іллі Чериковера згадано про план видати загалом сім томів матеріалів. П'ятий том, «Результати погромів (статистико-економічне дослідження)», мав підготувати саме Яків Лещинський⁵. На жаль, цей п'ятий том так ніколи й не вийшов друком. З огляду на це стаття «Жах цифр» зі збірки «Між життям і смертю» набуває особливого значення. Прикметно, що на завершення статті Лещинський пише, що слово «хурбн» уже занадто слабе, щоб дати уявлення про повну міру людської катастрофи, яку пережили українські євреї». А за якихось двадцять із невеликим років вислів *der drüter хурбн* почнуть використовувати щодо Голокосту.

Дві наступні статті збірки присвячено єврейській самообороні та єврейським комуністам. Саме за цими статтями можна простежити еволюцію поглядів Лещинського у його ставленні до більшовизму.

Чому він вирішив зібрати разом уже надруковані статті й чому варто їх перекладати й перевидавати? Відповідь на це запитання дав сам автор у передмові до своєї збірки:

Чи варто видавати статті, надруковані в розпал щоденної боротьби, у запалі партійних змагань? Нам здається, що так — пропоновані статті дають картину життя 3 мільйонів євреїв під час одного з найжахливіших і найскладніших періодів єврейської історії, побудовану на багатому матеріалі, узятому з радянської преси, завжди обґрунтованому фактами, що промовисті самі собою, хоч би які

⁵ Ілья Чериковер, *Антисемітизм и погромы на Украине 1917–1918 гг.: К истории украинско-еврейских отношений* (Берлін: Ostjüdisches historisches Archiv, 1923), 7.

суб'єктивні вони були. Молодий читач, який уперше за останні роки взявся читати газети, а також масовий читач, що не мав і не має можливості прочитати радянську пресу, знайдуть багато фактів і матеріалів, які були їм невідомі. А це вже цілком достатнє виправдання для цієї книги.

Погроми та Червона армія

I.

У липневому номері «Ді цукунфт» Менахем Риболов надрукував статтю під заголовком «Жахлива правда з України». Вона має обурити кожного, хто знайомий із життям євреїв в Україні впродовж останніх трьох років. Якби це був лише крик людини, що особисто пережила страшні погроми, авторові можна б було багато чого пробачити. У такому стані не надто переймаються причинами того, що сталося, не шукають більших чи менших виправдань, не рахують і не зважають добрі й погані сторони тієї чи тієї влади.

Коли б'ють і коли лежиш укритий синцями від побоїв, можна лише кричати. Це природно!

Проте згаданий автор не кричав, бо ж тоді він мав би розповідати лише про погроми, які він пережив; про погроми, що сталися в місцях, де він сам був. Але він спробував дати всеохопну картину погромів в Україні загалом; він навіть наважився сформулювати причини погромів, охарактеризувати політичне «обличчя» сил, які змагаються в Україні, та соціальні маси, що розділилися у великій жорстокій боротьбі, яка буквально заливає Україну кров'ю, великою кількістю єврейської крові. Та й не лише єврейської.

І ця загальна картина, і визначені причини, і характеристика соціальних і політичних суперників, що борються в Україні, є цілковито, абсолютно викривленими й далекими від дійсності.

Читаєш статтю й отримуєш враження, що найбільша провина за погроми лежить на радянській владі; що, певно, найжахливіші та найжорстокіші погроми вчинила Червона армія. Попри деякі фрази, які мають начебто применшити таке враження, читач усе ж залишається під сильним впливом висновку, що прямо-таки проситься від цієї статті. Цей висновок цілком прозорий, визначений, чітко артикульований: на совісті радянської влади лежить пролита єврейська кров, ганьба згвалтованих єврейських жінок.

Чи відповідає це дійсності? Зовсім ні — усе абсолютно не так!

Той, хто знайомий із погромами на всій території України, а не лише в тій чи тій її частині, хто мав можливість охопити погромну епопею в усіх її грандіозних формах, не лише з позиції власних переживань і страждань, той має визнати, що **Червона армія врятувала євреїв України від фізичного знищення!** Що Червона армія не дозволила знищити 2,5 мільйони російських євреїв!

У статті я не можу детально проілюструвати все вищесказане. Обмежуся лише грубими й показовими фактами, які всім знайомі, і навіть тими, що досі не використовували для вивчення погромів.

Усі в Україні знають, що майже скрізь повторювалася така картина: радянська влада приходила до якогось місця, після чого вулиці затоплювали євреї; приходила інша влада, усі ті денікінці, петлюрівці, врангелівці, поляки — і євреї ховалися в підвалах та на горищах, у кращому разі сиділи за зачиненими дверима та брамами і крізь шпарини боязко підглядали за гостями, що прийшли.

Справді, були випадки, коли єврейські маси було ошукано. Тоді коїлися погані речі. Менш за все я схильний приховувати такі трагічні факти. Вони траплялися. Напевно. І погроми, що їх влаштовували частини Червоної армії, нерідко супроводжували вбивства та жах, як і решту погромів. Улітку 1919 року Таршанський і Богунський полки Червоної армії три тижні бушували в Умані. Без великої бійні й різанини вони пили єврейську кров не менше, ніж петлюрівці, які за три дні винищили до 500 єврейських душ.

Проте, на мою думку, не можна виставляти ці поодинокі трагічні випадки, які не дають повної картини, як усю правду. І ще — кожному треба розкривати до кінця.

А тоді довелось б сказати: погроми Червоної армії — це **максимум 2% від усіх погромів в Україні**. Тобто в 98% випадків Червона армія рятувала євреїв від знищення бандитами, в 98% випадків Червона армія зупиняла різанину та гвалтування, а лише в 2% випадків ця армія грішила разом з усіма.

Зрозуміло, що не можна й неможливо пробачити навіть одного вбитого єврея, навіть однієї згвалтованої жінки. Ніхто не має наміру виправдовувати погроми. Не треба дякувати за припинення погромів. Ми теж не збираємося цього робити. Ми кажемо лише, що не можна виставляти на перший план і покладати найбільшу відповідальність за погроми на тих, хто посідає останнє місце в цій епопеї. Пан Риболов зробив інакше: він майже жодного слова не каже про великих чорних героїв, а маленькі чорні плямки Червоної армії все ростуть і стають неймовірно великими.

Можливо, однак, що дикі історії про бандитські полчища вже достатньо відомі в Америці, тож автор «Жахливої правди з України» вважає зайвим їх повторювати і ставить собі особливе завдання — розповідати про погроми, які вчинили частини Червоної армії. Добре! Це теж треба робити. Проте я гадаю, що коли говорять про погроми Червоної армії, не можна просто мимохідь закидати пару слів про те, що вона ще й боролася проти погромів. Ні, цього не достатньо! Бо ж це була й досі залишається єдина влада в Росії та Україні, що веде запеклу боротьбу з погромами, і до того ж з усім серцем, завзяттям і нестримністю, узагалі властивими більшовикам. Бо погроми поодиноких частин Червоної армії були все ж таки не більше ніж **випадковими епізодами, рідкісними чорними плямами** в чудовій гарній книзі, до якої Червона армія вписала себе завдяки своїй боротьбі проти погромів. Гадаю, що не можна починати з епізодів і видавати їх за сутність справи; випинати сором пари чорних сторінок і ховати від очей світу червоні сторінки, якими Червона армія завжди пишатиметься.

Щоб зробити нашу думку виразнішою й надати їй більшої ваги, згадаймо такий факт — один із промовистих фактів, які всім впадають в око. Із десятків міст і містечок євреїв евакуювала Червона армія. Нападали банди, більшовики мусили залишати той чи інший пункт на декілька днів чи навіть годин. Відбувалися наступи регулярних армій Денікіна, Петлюри, поляків, через які більшовики мусили покинути весь район або повіт на довший час — євреї звідти тікали з Червоною армією.

Є багато розповідей про ці добрі сторінки історії Червоної армії. Згадаймо лише епізод, який ми бачили на власні очі. Поляки зайняли Київ. Усе єврейське населення правого берега Дніпра — від Києва до Черкас — знялося з місць і втікало. До того подібного виходу в Україні не бувало. Цілі родини з дідусями й бабусями, з усіма бебехами та шматтям. Їхали, щоб не повертатися. Паніка, яку просто-таки неможливо описати, охопила цілий район. Потяглася довга вервечка човнів, набитих євреями, десятки потягів, від 40 до 50 вагонів у кожному, котилися рейками. На плоти вантажилися сотні єврейських родин, пливли ними річкою вниз — до Кременчука й Катеринослава. Поселення біля Дніпра та вокзали в Кременчуці й Катеринославі, куди відступила червона влада, затопили євреї. Тоді дійсно здавалося, що більшовицька влада — це єврейська влада: так багато часу, уваги, зусиль та евакуаційних засобів приділили єврейському населенню. Становище дійсно було трагічним: треба було забрати й вивезти телеграфні й телефонні апарати, склади з провізією й амуніцією, а кораблі й потяги були зайняті євреями.

Якщо замислитися над цим визначним фактом, мусимо погодитися: щоб займатися такою роботою під час війни, коли кривавий ворог дихає в потилицю і от-от наздожене, коли вже не буде воскресіння з мертвих, — щоб у такі часи й у такій атмосфері опікуватися широкою евакуацією населення, яке не може допомогти вести війну, а заважати заважає, до того ж сильно, треба бути не якоюсь звичайною армією. Треба бути армією, що захоплена вищими ідеалами й має в собі інший запал.

Чи можна обходити такі факти мовчанкою? І чи достатньо недбало кинути кілька тьмяних слів: євреї знали, що більшовики — ніякі не погромники?

2.

І якщо навіть дехто хоче замовчувати все, що зробила Червона армія для порятунку євреїв, а хоче розповідати лише про факти, які знеславлюють її, він мусить принаймні переказувати ці факти до кінця.

Автор статті «Жахлива правда» розповідає про два злочинницькі полки: Богунський і Тарашанський. Справді, все так! Ті два полки, що здобули собі ім'я своїм героїзмом, ось тим двом полкам потурали. Їм часто пробачали такі речі, про які пересічна армійська частина і мріяти не могла. Трималися правила: якщо вже потрібен цей злодій, мусимо його навіть із шибениці витягнути. Така тактика, зрозуміло, надто небезпечна. Чим же, однак, усе скінчилося?

Дуже важливо це знати. Богунський полк у Києві роззброїли й узагалі ліквідували. Отака вийшла історія.

Богунському полкові захотілося погуляти в Києві. Він почав турбувати людей, чіплятися до них. Вимагав, щоб усіх євреїв-службовців вигнали з радянських установ; заявляв, що євреї не повинні становити великий відсоток співробітників у державних інституціях і висловлював інші подібні претензії, вимоги й гасла. Усе вимагали в ультимативній формі, якщо ж ні, полк сам візьметься очищати установи. А якщо очищатиме, то вже дійсно зробить чистими! Полк спробували заспокоїти по-доброму та ліквідувати інцидент. Однак поки відбувалися переговори, готувалися до війни. А комуністичний полк — такий існує для виняткових випадків у кожному місті, він складається лише з товаришів по партії — тим часом гострив зброю і зміцнював свої ряди. Зрозуміло, що в таку мить чимало членів соціалістичних партій, зокрема єврейських, вступили до того комуністичного полку. Урешті-решт героїчний Богунський полк оточили, залишили з нього до десяти осіб, а решта мусила здати гвинтівки, видати ватажків антисемітської чвари й віддати себе на милість більшовиків. Ватажків, зрозуміло, вислали на край світу, а простих солдатів розкидали по різних полках. Так скінчилася героїчна історія славетного Богунського полку.

Під час будьонівських погромів я вже був не в Україні, а в Білорусі. Я цілком переконаний, що будьонівці чинили ті жахливі погроми, які описує Менахем Риболов. Та хто ж такі ці будьонівці? Це ж, мабуть, на 90% колишня армія Денікіна! Коли будьонівці виступили проти поляків, — улітку 1920 року — вони пройшли крізь Кременчук. Єврейське населення впізнало серед них десятки тих, хто рівно рік тому грабував, вбивав і гвалтував жінок у цьому місті. Будьонівці мали зухвалість вітатися з багатьма євреями, яких вони впізнавали, тому що цілими днями «працювали» в їхніх квартирах. Перші кілька годин єврейське населення було страшенно налякане: не могло повірити, що ці вбивці стримуватимуться й не зачіпатимуть за живе. І що? Вони стояли в Кременчуці більше доби — можливо, 10 тисяч солдатів, що йшли з Дону та Кубані. І за всю добу було два-три інциденти на базарі й за столиками, де брали махорку та цигарки. Настільки міцною й сильною була дисципліна. А можливо, не тільки дисципліна! Комуністи вже дізналися такий собі секрет, вони мали «чарівний ключик» до сердець темних елементів. Вони підкоряли своєму впливові навіть найбільших чорносотенців.

Це був початок дива, яке вдавалося лише комуністам, коли дикі загони колишніх учнів Денікіна поводитися по всій смузі майже без погромів. Можна було очікувати, що якщо їм доведеться відступити, вони поводитимуться інакше. Вони й самі вихвалялися, що дорогою додому розквітаються з євреями. Радянська влада це добре розуміла і, безсумнівно, вжила заходів. І доказ цьому — лише поодинокі полки зрадили й учинили погроми. Значно більша частина армії пройшла спокійно. Тільки ось що: хіба не знав автор «Жахливої правди», що сталося з полками, які вчиняли погроми? Можемо йому розказати: **розстріляли**

понад 150 активних ватажків погромів, а простих солдатів розкидали різними іншими полками, де вони втратили свій запал.

Отак ліквідували комуністи погромні полки!

Комуністи не зупинялися перед тим, щоб за антисемітські підбурювання розстріляти десятки власних товаришів, членів партії. А за слово «жид» у чорносотенному Києві, у головному місті відомого «Киевлянина», садили до в'язниці на півроку. Я знайомий з архівом Надзвичайної комісії (ЧК) одного великого українського міста і засвідчую, що майже три чверті розстріляних цією комісією були звинувачені в погромах або погромній агітації.

Усе це не дрібниці, які можна обминати мовчанкою або пропускати. Адже всім зрозуміло, що за будь-якої іншої влади хвиля погромів, які могли вчинити будьонівці, розлилася б морем єврейської крові. Ситуація у країні була настільки складною, що це вважали майже невідворотним. Проте жорстка рука комуністичної влади також показала свою разючу міць. І хоч би яким великим дивом було підкорення із суші такої морської фортеці, як Кронштадт, іще більшим дивом було утримання від погромів великих армій, що склалися майже з самих лише темних, поневолених людей, серед яких велася всебічна масштабна антисемітська агітація, людей, які на власні очі бачили, як їхні товариші з інших армій насолоджуються хуліганською свободою. У сто разів більшим дивом є те, що в такій атмосфері було знайдено спосіб придушити самий початок погромного виступу. А чим його придушити?! Тими самими масами, які, коли вони під Петлюрою чи Денікіним, чинять погроми! Усі армії зліплені з того самого тіста. І все ж під керівництвом комуністів у 98% випадків вони виступають проти погромів, а під керівництвом Денікіна чи Петлюри — у всіх 100% випадків чинять погроми.

Треба взяти конкретне становище в Україні; треба знати українську атмосферу, щоб оцінити значення та труднощі боротьби з погромами.

Деякі або навіть багато хто мусили визнати таке показове явище, як великий відсоток євреїв у Червоній армії. Я не заперечуватиму впливу євреїв у ній. Проте немає жодних сумнівів, що цей вплив надто переоцінений. Це має дуже дивний і наївний вигляд, коли навіть інтелігентні євреї переспівують пісеньку про те, що більшовицька влада — єврейська влада.

Більшовицька влада спирається головним чином на Червону армію, а в її лавах — понад 95% неєвреїв. Червону армію організували та керують нею від 75 до 80% старих генералів і офіцерів, серед яких жодного єврея не було. Можливо, серед нових генералів і офіцерів є якийсь відсоток євреїв, проте не великий; не треба вигадувати вплив окремих євреїв на високих військових посадах. Але слід пам'ятати, що хоч би якими геніальними були ці люди, вони б нічого не змогли зробити з мільйонними темними й часто деморалізованими масами, якби не тисячі здібних, напівздібних і на третину здібних генералів і офіцерів, через яких і тільки через них здійснюється вся та велика справа. Зрозуміло, що та геніальність полягає в тому, щоб твердо тримати в руках канали, через які комуністич-

на влада реалізує свій вплив на маси; тримати так, щоб вони не спаплюжилися через навколишній бруд; якомога більше очищати ті канали від нечистот, що залишилися від старого режиму.

Менш за все ми хочемо піддавати сумніву велике значення того, що євреї йшли до Червоної армії. В Україні це часто відіграло неабияку роль. Після кожної хвили погромів до Червоної армії вливався могутній потік єврейської молоді, яка з великим захопленням і незрозумілим відчаєм боролася проти бандитських контрреволюційних полчищ. У ситуації, що склалася в Україні, це було одним зі способів самооборони та помсти. Сотні й тисячі молодих євреїв, що зовсім не були комуністами, а часто навіть не були робітниками, йшли до Червоної армії, тому що це давало більшу певність у збереженні життя, ніж якби вони залишалися в містечках і лежали в підвалах, чекаючи, поки їх витягнуть і пристрелять, як собаку. Отримували гвинтівки та револьвери; ставали учасниками організованої боротьби й почувалися як люди, починали поводитися як люди.

Чималу роль відіграло й бажання помститися бандитам і погромникам. Єврейські діти 16, 17 й 18 років, які втратили своїх батьків під час погромів, яким нестерпне було співчуття згвалтованих матерів або сестер, а часто й обох одразу, ці молоді євреї з киплячою кров'ю брали гвинтівки до рук і, природно, з більшими наснагою та бажанням, ніж червоноармійці-неєвреї, розстрілювали з важкої артилерії села, де закріпилися бандитські групи. Ось такі молоді гарячі євреї з легким серцем, як і червоноармійці-неєвреї, стріляли в бандитів, коли ті потрапляли до рук радянської влади.

Не бракувало і євреїв-рабів, які мали сильне почуття образи на єврейську Червону армію, котра, коли треба, застосовувала свої гвинтівки та револьвери. Відому вимогу відсторонитися від політики й не лізти в державні справи, що її Шульгін висловив до євреїв, підтримувало багато представників єврейської буржуазії. Претензії були дуже вагомими: це нам дорого коштуватиме!

Єврейський робітничий клас з огидою відкинув цю теорію. У цьому його підтримали всі здорові елементи єврейського народу.

Це нам дорого коштуватиме! Зрозуміло, оскільки жити, й жити як людина, коштує дорого. Бути мертвим, бути нижче трави, тихше води, плазувати у власній калюжі й не дивитися на світле сонце коштує дешево, дуже дешево! І власне цього хочуть від нас антисеміти всіх різновидів і всіх націй. А також — щоб постійно пам'ятали, що ми євреї.

А єврей-червоноармієць, якому довелося судити в селі вісімнадцять хуліганів за те, що скинули з корабля близько ста пасажирів-євреїв і втопили їх у Дніпрі (врятувалася лише одна людина — шойхет, який доплив до Києва і розказав цю жахливу історію), — ось цей 19-річний єврей-червоноармієць не хотів пам'ятати, що він із роду Авраама, Іцхака та Якова, і відправив їх усіх до кращого світу!

І в кого стане зухвальства кинути в нього камінь!

Легенда про те, що більшовицька влада — єврейська влада, дуже поширена. Ми вже показали вище, наскільки це далеко від правди. Однак усе ж таки постає запитання, звідки ця легенда взялася. Гадаємо, причиною було те, що євреї зі своїми родинами виходили на вулиці, коли більшовики входили в місто, те, що більшовики могли розстріляти цілі села й часто спустошували їх лише через те, що там були гості від бандитів і погромників; те, що більшовики розстріляли сотні чи навіть тисячі людей саме за погроми, те, що більшовики першими у світовій історії робили це, до того ж з усім серцем і великим завзяттям. Саме ці факти мусили справити на всіх враження, що більшовицька влада — єврейська влада.

Певною мірою це дійсно правда! Проте не щодо складу та ваги, яку євреї мають у цій владі.

З усього, що ми розказали, видно, наскільки помилкове судження автора статті «Жахлива правда», що «всі дороги вели до Риму...»: «так роблять усі», «усі влади, хоч би які вони були, хоч би який колір мали — усі вони мають свою частку у винищенні, що там відбувалося».

Скидати до однієї купи «всіх»: і петлюрівських бандитів, і диких тварин Денікіна, і Червону армію — величезний злочин, якому немає й не може бути вибачення.

3.

Модним — зокрема в Америці — стало розкидатися сотнями тисяч убитих євреїв, сотнями тисяч зґвалтованих жінок, сотнями тисяч сиріт. Сотня тисяч туди! Сотня тисяч сюди! Це ж так дешево коштує! Трохи обачності! Трохи більше відповідальності перед такими серйозними речами!

Навіть із суто практичної позиції (єдине можливе виправдання — це зовсім не перебільшення), становище таке, що опускаються руки. Ми маємо, грубо кажучи, від 150 до 160 тисяч сиріт, половина з яких потребує допомоги, тож єврейський народ має достатньо сили, щоб щось зробити. Проте приходять і — трісь! — сотні тисяч сиріт! Це дійсно справляє враження на одну хвилину, але рішучість узятися за практичну роботу невдовзі розвіюється. Те саме можна сказати про зґвалтованих жінок. Загалом їх від 25 до 30 тисяч, приблизно половина з цього числа захворіла на венеричні хвороби. Тож потрібно й можливо вже найближчим часом почати на практиці опікуватися лікуванням хворих і запобіганням поширенню заразних хвороб. Однак хтось приходить і каже: «Сотні тисяч єврейських жінок несуть у своєму серці сліди нестерпної ганьби». Результат той самий, що і з сиротами.

Дозвольте мені, одному з тих, хто впродовж усього цього часу жив в Україні й дуже близько знайомий із вивченням погромних справ, дещо пояснити: жодних точних даних щодо кількості загиблих, скалічених, зґвалтованих і сиріт немає. Зібрані матеріали, згадані у статті пана Риболова, мені добре відомі. Вони містять майже самі лише описи погромів, документи та свідчення. Жодних точних цифр поки що не існує. Але залишаються припущення. На основі згада-

них у матеріалах поодиноких фактів і підрахунків кількості погромлених у Києві можна дійти висновків, які мають бути близькими до правди.

Згідно з цими припущеннями, убитих під час погромів в Україні було до 125 тисяч, а разом із Білоруссю — до 150 тисяч. До 75% убитих становили чоловіки віком від 15 до 50 років. Сиріт в Україні до 160 тисяч, разом із Білоруссю — до 200 тисяч. 25% із них не мають обох батьків, 60% не мають батька, 15% — матері. Поранених і калік в Україні від 25 до 30 тисяч, разом із Білоруссю — до 40 тисяч. Набагато більше тих, хто страждає на ревматизм, легеневі й серцеві захворювання. До 25% погромленого єврейського населення потерпає від усіх цих хвороб одразу, проте інші мають лише дві з трьох. Згвалтованих жінок в Україні від 25 до 30 тисяч, разом із Білоруссю — до 35 тисяч. Приблизно половина з них страждає на заразні венеричні захворювання. Знялися зі своїх місць і втекли від 400 до 500 тисяч євреїв. У близько половини з них спалили або пограбували будинки, крамниці чи майстерні. Десь у третини біженців вкрали весь скарб.

Я вважав за свій обов'язок навести тут ці кілька загальних цифр (вони аж ніяк не претендують на абсолютну точність), щоб люди припинили настільки легко розкидатися сотнями тисяч згвалтованих єврейських жінок і сотнями тисяч убитих.

Крім того, автор «Жахливої правди з України» спробував дати нам дещо з історичної філософії. У цьому йому теж не пощастило. На його думку, все просто. Прийшла революція, почався хаос — усе дозволено! «Свобода! — кричали вони. — Тепер усе можна, тож із перших днів її [Україну] охопили погроми».

Насправді все не так просто. І навіть психологічного екскурсу про «нездорову волю та гниле мислення» Росії теж недостатньо, щоби пояснити погроми в Україні, де населення добре розуміло, що має сильну волю й може чинити все, що забажає. Цими загальними фразами й абстрактними поняттями не можна розкрити справжні причини такого колосального вибуху, як погроми в Україні. Теорією про те, що російська стихія — це «душа *нараспашку*», не можна розплутати щільний клубок соціально-політичних і національно-культурних суперечностей і розбіжностей, які створили підґрунтя для погромів і уможливили це дике насильство над людьми.

Ясна річ, ми не заперечуємо, що психологія мас, їхній культурний стан, історичні традиції, релігійний фанатизм, укорінена в поколіннях ворожість до євреїв — усе це також мало більший чи менший вплив на погроми. Можливо, навіть на **характер** погромів. Усі ці моменти використовують ті, хто в них зацікавлений. Проте самі ці моменти не викликають погромів. Принаймні настільки масштабних.

Отже, ми повинні поставити єврейські погроми в один ряд із великими історичними конфліктами, які мали вибухнути внаслідок глибоких політичних, соціальних і національних суперечностей. Ми зможемо бодай якось розібратися в цьому переплетінні лише якщо розглядатимемо єврейські погроми як ланки в багатосотрічному ланцюгу битв між класами й народами, який перетворив-

ся на величезний клубок суперечностей і конфліктів, класової ненависті й національного гніву, що стали найкращим ґрунтом для ексцесів, різні та вбивств.

Не будемо згадувати про те, що, як добре відомо, кожен соціальний конфлікт і класова суперечка отримують зовсім інше вираження, а боротьба набуває цілковито відмінного вигляду, якщо їх поєднано з національними розбіжностями, розфарбовано в національні кольори. Таку думку ми вже висловлювали 16 чи 17 років тому. Проте зі сказаного аж ніяк не випливає, що національні розбіжності є підґрунтям для всього згаданого вище.

Якщо ми настільки широко й серйозно підходимо до причин погромів, у цій статті нам доведеться відмовитися від обговорення висунутого питання.

Жовтень 1921 року

Жах цифр (Погромна статистика)

I.

Фізичні втрати

Погроми вигнали неймовірну кількість євреїв зі старих насиджених місць, особливо із сіл і маленьких містечок. За мінімальними припущеннями, мусимо дійти висновку, що свої домівки полишило від 400 до 500 тисяч єврейських душ.

Допоки хвилі погромів зростали, допоки у великих і середніх містах збільшувалося число біженців, жодні розмови про конструктивну допомогу чи дослідження становища постраждалих мас були неможливими.

Коли ці маси потрапляли до більших населених пунктів, їх охоплювали страшні хвороби й епідемії. Імовірно, вони забрали не менше жертв, ніж самі погроми. Наприкінці літа 1920 року, коли радянська влада в Україні закріпилася, а більшість банд було ліквідовано, хвиля біженців із провінції вперше почала спадати. Епідемії майже припинилися, а на порядок денний знову вийшла складна проблема раціональної конструктивної допомоги бездомним масам. Звісно, відразу стало руба питання отримання точних даних щодо кількості бездомних.

Першу серйозну спробу дослідити маси погромлених зробив наприкінці літа 1920 року Київський комітет ОРТ під керівництвом автора цієї статті. На жаль, цю роботу не довели до кінця через паніку, що розпочалася в Києві внаслідок відступу Червоної армії перед поляками.

Проте зібраний за той час матеріал становить колосальний інтерес.

Це дослідження мало три головні мети:

- 1) отримати чітке уявлення про фізичне й культурне становище людей, які осіли після погромів, щоб виробити реальну конкретну програму допомоги;
- 2) змалювати чітку картину зруйнованого дому, щоб зрозуміти, які сподівання можуть мати вигнані маси у справі повернення до старих місць і засобів існування;

- 3) зафіксувати економічне становище на момент дослідження мас, що стали свідками спустошення та руйнації.

Зібраний матеріал дав чіткі й виразні, хоч і дуже сумні, відповіді на всі поставлені питання.

Згідно з програмою, котру розробив Київський комітет ОРТ, упродовж 1921 року було проведено дослідження й у деяких інших містах, зокрема в Богуславі й Умані. Одночасно з цим самостійні дослідження провадили в Одесі, Харкові та Білорусі. Таким чином, тепер ми маємо матеріали про фізичні й економічні наслідки погромів, що охоплюють майже 50 тисяч осіб. Ця кількість людей є настільки значною, що ми спокійно можемо вважати отримані результати типовими й такими, що характеризують погромлених загалом. Крім того, в місця, де відбувалися дослідження, прибували жертви погромів із сотень населених пунктів. Наприклад, одеське опитування охоплює погромлених із 339 пунктів, у Києві переписано погромлених із 228 пунктів, у Білорусі — зі 177. Отже, досліджувані репрезентують не якийсь окремий куточок одного погромленого району, а навпаки — усі охоплені погромами місця. Ще одним доказом цього є те, що в більшості випадків зібрані в усіх пунктах результати збігалися.

Перейдімо до матеріалів.

Пережити погром — це вже дуже складний досвід, навіть якщо всі, хто став його жертвою, залишилися живими. Навіть якщо їм пощастило врятувати все своє майно. Є речі, які не можна виміряти, вирахувати та зважити. Є кров, яку втрачають, щоб урятуватися під час погрому. Цілком нормально заціпеніти, якщо під час погрому пощастило вижити. Усе це не можна оцінити на місці. Проте народний організм відчуває це. Він має це сильно відчувати. Ті, хто пережив погром, а тим більше ті, хто пережив декілька погромів, особливо таких, що тривали по тижню, стають зовсім іншими людьми. Іншими і фізично, і психічно. Покоління, що виходить із цих інакших людей, теж має бути інакшим. Слабшим фізично та психічно.

Ось факти щодо погромів, які пережили 7 876 родин із числа опитаних бездомних:

Кількість пережитих погромів	Кількість людей	Відсоток
Жодного	51	0,6
Один	1 589	20,2
Два	1 444	18,3
Три	1 703	21,6
Чотири	1 118	14,2
П'ять і більше	1 813	23,1
Невідомо	158	2,0
Разом:	7 876	100

Майже чверть утікачів пережили понад п'ять погромів. Серед них є багато таких, хто пережив більш ніж десять погромів, і навіть люди, які перенесли їх

до двадцяти. Понад 60% усіх опитаних пережили більш ніж три погроми. Цієї порції калатання серця та страху вже достатньо, щоб завдати невинуватих травм і тілу, і тій самій душі.

Щодо статі бездомних маємо дані про 38 815 осіб, серед них: чоловіків — 17 352 (44,7%), жінок — 21 463 (55,3%).

Отже, на кожну сотню погромлених чоловіків було 121,5 жінок. Згідно з підрахунками [Переписом населення] 1897 року, в Україні серед євреїв на кожну сотню чоловіків було 104,4 жінки. Зрозуміло, що зменшення кількості чоловіків серед погромлених — це результат не самих лише погромів. Найбільша частка вбитих чоловіків, зокрема євреїв, припадає на війну. Звісно, перше місце в цій справі належить Росії, оскільки саме вона принесла найбільше жертв ідолові війни. Приміром, до війни на кожну сотню чоловіків було жінок: в усій Європі — 103,8, а в Росії (без Польщі та Фінляндії) — 104,2. Після війни на кожну сотню чоловіків стало жінок: в усій Європі — 110,0, а в Росії (без Польщі та Фінляндії) — 123,2.

Як бачимо, в Росії співвідношення між чоловіками й жінками зовсім інше, ніж в усій Європі загалом. Це результат того, що Росія за сім років поклала на полях війни набагато більше молодих жертв, ніж інші народи Європи. Ясна річ, євреї теж стали жертвами цих процесів. А пізніше вони також стали жертвами ще й погромів. Проте серед погромлених на кожну сотню чоловіків було трохи менше жінок (121,5), ніж у Росії (123,2).

Коли народ має небагато чоловіків і помітно більше жінок, це дуже шкодить економіці. Жінки менш продуктивні, беруть меншу участь в економічному житті, вони менш творчі. Не менше нещастя, коли в народі народжується мало дітей або коли багато людей помирають молодими.

Серед погромлених були діти до 1 року:

Місто	Кількість людей	Кількість немовлят	Відсоток
Київ	15 811	113	0,7
Богуслав	4 685	52	1,1
Одеса	9 042	102	1,1

Як бачимо, дітей до 1 року максимум 1,1%, а згідно з підрахунками 1897 року, серед українських євреїв немовлята становили 3,8%, тобто втричі більше.

Із 20 496 обстежених у Києві й Богуславі погромлених дітей до 8 років було 2 616, або 12,8%. До війни серед українських євреїв діти до 8 років становили від 20 до 21%. Тобто ці опитані жертви погромів мали на третину менше дітей до 8 років, ніж євреї до війни.

У цих цифрах ми бачимо лише трагічні факти, проте не знаємо їхньої причини: чи то під час війни та погромів просто народжувалось менше дітей, чи то багато маленьких дітей загинуло в погромах або померло від епідемій. Правда полягає в тому, що ці цифри є наслідком дії всіх цих причин разом.

Перейдімо до сімейного стану погромлених. Це одне з найважливіших питань. Дотепер родина — це базова економічна одиниця, що великою мірою визначає долю кожного, особливо дрібних крамарів, торговців, ремісників і т. ін. — тобто всіх тих соціальних елементів, із якими ми маємо справу в цьому випадку.

Серед опитаних у Києві та Богуславі 5 163 родин було: родин з обома батьками — 3 179 (61,6%), родин без батька — 1 214 (23,5%), без матері — 261 (5,1%), родин без батьків — 509 (9,8%).

Повних родин було 61,6%, а неповних — понад третина (38,4%). Неповні родини, однак, відрізняються між собою. Звісно, без матері важко, але в тисячу разів гірше без батька, без того, хто може заробляти, підтримувати життя. А ще в тисячу разів гірше, коли пішли з життя обидва дорослі. Ми бачимо, що майже в десятій частині від усіх родин (9,8%) немає обох батьків, майже у чверті всіх родин (23,5%) — батька. Об'єднавши ці дві категорії, ми виявимо, що рівно третина (33,3%) втратила батька, годувальника.

Згадані 38,4% неповних родин склалися з 6 483 душ. Серед них повних сиріт — 18,7%, напівсиріт — 81,3%.

Жахливе становище дітей погромлених іще чіткіше видно з цифр щодо кількості сиріт із-поміж одеських і харківських утікачів. Із 3 739 дітей до 16 років сиротами були 755, або 20,2%. Понад 1/5 дітей погромлених були сиротами. Із них повними сиротами були 134 (17,7%), а сиротами наполовину — 621 (82,3%). Із-поміж останніх більш ніж 85% втратили батька, тобто годувальника. Цікаві дані щодо віку сиріт: 28,9% усіх одеських сиріт були молодшими за 8 років.

Ми впевнені, що всі ці дані щодо кількості неповних родин, повних і напівсиріт та щодо віку сиріт є типовими для погромлених в Україні загалом.

Жорстоку картину фізичних втрат серед єврейського населення в Україні увиразнюють свідчення про вбитих. Ці дані зібрано не про всі місця. Проте наявна інформація надзвичайно цікава. Ці цифри мають іще жорстокіший вигляд.

Бездомні погромлені з Богуслава, Умані, Одеси, Харкова, Білорусі й Херсонської та Дніпровської округ засвідчили, що в їхніх родинях під час погромів було вбито 5 216 людей. Цифри показують, що близько 30% сімей, які пережили погроми, зазнали фізичних втрат. Серед родин, які втратили близьких, у 12% убили понад трьох родичів; у 21% сімей убили двох членів, а в 67% — одного.

Кого вбивали? З досвіду роботи з погромленими мені добре відомо, що вбивали більше чоловіків середнього віку, тобто найбільш працездатні та продуктивні елементи народу. Ось цифри, які наочно це демонструють. Із 2 439 вбитих, про стать яких нам відомо, чоловіків було 1 729 (70,9%), жінок — 710 (29,1%).

Вік	Чоловіки	Жінки
До 16 років	10,3%	21,8%
Від 17 до 50 років	62,2%	56,0%
Старші за 50 років	27,5%	22,2%

З усіх цих цифр видно, що з-поміж чоловіків майже дві третини (62,2%) вбитих мали від 17 до 50 років. Дітей жіночої статі (21,8%) вбивали вдвічі частіше, ніж чоловічої (10,3%). Із-поміж людей, старших за 50 років, більше вбивали чоловіків. Із наведених цифр можна зробити очевидний висновок: петлюрівці й денікінці переслідували диявольську мету — знищити найбільш здорові та родючі елементи. Ще яснішим це стає після ознайомлення із цифрами з таблиці нижче:

**Вікові групи вбитих під час погромів
(за даними обстежень у Богуславі й Умані)**

Вікова група	Чоловіки	Жінки	Разом	У відсотках		
				Чоловіки	Жінки	Разом
До 7 років	12	11	23	52,2	47,8	100
8–13 років	21	16	37	56,8	43,2	100
14–16 років	31	12	43	72,1	27,9	100
17–30 років	251	65	316	79,4	20,6	100
31–50 років	265	86	351	75,5	24,5	100
Від 51 року	203	68	271	74,9	25,1	100
Невідомо	32	21	53	60,4	39,6	100
Разом:	815	279	1 094	74,5	25,5	100

Дані щодо вбитих у районі Умані й Богуслава є дуже типовими для українських, так би мовити, петлюрівських погромів. Вони помітніше вирізнялися яскраво вираженою тенденцією знищувати єврейську молодь, передусім чоловічої статі. У наведеній таблиці це можна дуже чітко простежити. На кожну сотню вбитих припадало 74,5% чоловіків і 25,5% жінок. Тобто чоловіків убили втричі більше.

Аналізуючи вікові групи, ми бачимо, що серед убитих дітей віком до 7 років хлопчиків і дівчаток було майже порівну. Серед убитих віком від 8 до 13 років відсоток дівчаток також доволі близький до відсотка хлопчиків; проте серед підлітків від 14 до 16 років картина зовсім інша: вбито 72,1% юнаків і 27,9% дівчат. А якщо ми перейдемо до вікової групи від 17 до 30 років — років найбільшого розквіту — ми побачимо, що відсоток чоловіків серед убитих становить 79,4%, а жінок — 20,6%. Тобто в цій віковій категорії чоловіків убивали в чотири рази частіше, ніж жінок. У віковій групі від 31 до 50 років чоловіків убито втричі більше, ніж жінок.

Для кращої демонстрації цілої картини наведемо таблицю:

**Вікові групи серед бездомних і вбитих
(в Умані й Богуславі)**

Вікові групи	Серед бездомних		Серед убитих	
	Абсолютна кількість	Відсоток від усіх бездомних	Абсолютна кількість	Відсоток від усіх убитих
До 16 років	5 152	41,5	103	9,4
17–50 років	5 812	46,8	667	61,0

Вікові групи	Серед бездомних		Серед убитих	
	Абсолютна кількість	Відсоток від усіх бездомних	Абсолютна кількість	Відсоток від усіх убитих
Старші за 50 років	1 424	11,5	271	24,8
Невідомо	19	0,2	53	4,8
Разом:	12 407	100%	1 094	100%

Це дуже цікава таблиця. З неї чітко видно, що вбивали не просто будь-якого схопленого єврея. Серед погромлених загалом діти становлять 41,5%, а серед убитих — 9,4%, тобто в 4,5 рази менше. У старших вікових групах ситуація протилежна: серед 17–50-річних кількість людей, які втратили дім, становить 46,8%, а вбитих — 61,0%. Серед старших за 50 років бездомних 11,5%, а вбитих — 24,8%.

Загальне враження від погромів таке: найбільше постраждали представники середнього класу, крамарі та торговці. Робітники втекли з маленьких містечок ще під час війни, бо у великих містах було набагато легше знайти роботу. Крім того, робітники першими вступали до Червоної армії й героїчно гинули на полі бою, а не як вівці в затхлих шпаринах. Немає нічого дивного, що ця група, єврейський робітничий клас, постраждала дуже мало. Незалежні ремісники також терпіли від погромів менше, ніж крамарі та торговці. І це цілком природно: погромники частіше кидалися на центр містечка, на ту частину мешканців, в якій можна було забрати більше здобичі, отримати більшу «винагороду» за «тяжку працю». Це завжди була саме та частина, де жили крамарі та торговці. Бідніша частина населення — і серед неї багато ремісників — мешкала далі від центру, на занедбаних вуличках. На жаль, ми не маємо відомостей про соціальний стан усіх 5 216 вбитих. Від одеських погромлених ми отримали дані лише про 880 убитих. Проте цього також цілком достатньо для висновків. І ці висновки прямо підтверджують загальне враження, про яке ми щойно казали.

Соціальний стан убитих серед одеських погромлених

Соціальні групи	Кількість убитих	Відсоток від загальної кількості вбитих
Крамарі, торговці та підприємці	326	37,0
Домашні господарі	189	21,5
Ремісники	117	13,3
Службовці	92	10,5
Учні	73	8,3
Представники вільних професій	46	5,2
Робітники й сільськогосподарські робітники	37	4,2
Разом:	880	100%

З єврейської статистики відомо, що ремісників було аж ніяк не менше за крамарів і торговців. Проте з цієї таблиці видно, що серед убитих крамарі й торговці

становлять 37,0%, а ремісники лише 13,3%, тобто майже втричі менше. Маємо, однак, згадати також про інше: імовірно, кількість убитих ремісників є настільки малою через те, що серед біженців вони становили незначний відсоток. Вони менше втікали з погромлених місць, ніж крамарі та торговці. Причин цьому могло бути кілька. По-перше, крамарі й торговці мали більше можливостей утекти, ніж бідні ремісники. По-друге, оскільки ремісники менше страждали від погромів, вони були менш схильними кидати напризволяще все зароблене сторіччями праці багатьох поколінь і бігти шукати місце, де можна зберегти хіба що душу. По-третє, існували місця, де селяни самі давали прихисток єврейським ремісникам, тому що мали потребу в єврейському ковалі, єврейському столярі, єврейському стельмаху.

Загалом серед погромлених поранених було мало. Убивці виконували свою роботу до кінця, до смерті. Однак попри все, немає жодних сумнівів, що погроми залишили нам у спадок, окрім удів і сиріт убитих молодих чоловіків, і чимало калік і поранених, які втратили працездатність. Усе їхнє життя стало одним ланцюгом мук і страждань. На тепер ми маємо дуже мало матеріалів щодо поранених і покалічених під час погромів, тож наведемо хоча б ті цифри, які вже зібрано. Поранених і покалічених під час погромів було: з-поміж погромлених Херсонської та Дніпровської округ — 822, погромлених у Білорусі — 147, бездомних Богуслава — 80, бездомних Харкова — 51, Києва — 111. Тобто разом і 211 людей.

Серед бездомних Одеси у 550 родинях були поранені, каліки та згвалтовані жінки. У Харкові серед утікачів від погромів було зафіксовано 111 побитих чоловіків і 172 жінки. У Херсоні серед погромлених 11 осіб збожеволіли.

Із 80 калік і поранених із числа богуславських жертв чоловіків було 50 (62,5%), а жінок 30 (37,5%). Таке саме співвідношення можна побачити й серед харківських бездомних: на 51 особу загалом припадає 34 (66,7%) чоловіки та 17 (33,3%) жінок.

Картина щодо калік і поранених повторює ситуацію з убитими: чоловіків постраждало вдвічі більше, ніж жінок.

Проте не треба думати, що люди отримували каліцтва й поранення передусім під час погромів. Навпаки, набагато більше людей постраждало під час світової та Громадянської війн. Серед 16 048 київських бездомних погромлених 599 осіб (3,7%) мали фізичні вади (без руки, без ноги, сліпі, німі тощо). Таким чином, кількість таких людей була рівно в 10 разів більшою, ніж на час перепису 1897 року. Серед цих 599 калік лише 111 постраждали під час погромів (18,5%), 249 людей отримали каліцтва під час світової та Громадянської війн, а 330 людей, тобто більше половини, були каліками ще до світової війни. Очевидно, такий високий відсоток калік серед київських бездомних — це результат трьох війн (Російсько-японської, світової та Громадянської) та погромів.

Серед 599 людей із фізичними вадами з-поміж бездомних у Києві чоловіків було 404 (67,4%), а жінок — 195 (32,6%). Тобто чоловіків серед постраждалих у цій категорії було вдвічі більше за жінок.

Ми казали, що після погромів залишилось дуже мало калік, і це правда, якщо вважати каліками лише тих, хто втратив руку, ногу, око чи іншу частину тіла. Але поняття «каліка» можна дещо розширити та вважати такими людей із серцевими й легеневиими хворобами, ревматизмом та іншими серйозними захворюваннями, які не настільки помітні, як втрата кінцівок. У такому разі матимемо дійти висновку, що відсоток калік серед євреїв жахливий, він зріс просто-таки неймовірно.

Ось деякі цифри, що проливають світло на цю важливу проблему.

Із числа 20 733 обстежених погромлених у Києві й Богуславі тих, хто потерпає від серйозних хвороб (захворювань серця, легенів, ревматизму тощо), було 2 105 (або 10,2%). Понад 10% погромленого населення страждало від однієї, а частіше від двох або трьох згаданих серйозних і небезпечних хвороб. Те, що людина із серцевою хворобою або сухотами часто є менш працездатною, ніж людина без руки, відомо всім. І таких ми маємо десятину. Складемо обидві категорії фізичних каліцтв і отримаємо, що 13,9% погромлених були в малопродуктивному, схильнішому до захворювань стані, коли люди потребують кращих умов життя й помирають частіше та молодшими, ніж звичайно.

Серед 2 105 хворих жертв погромів у Києві й Богуславі захворіли: до світової війни — 941 особа (44,7%), у роки Громадянської війни та погромів — 827 осіб (39,3%), під час світової війни — 275 осіб (13,1%), невідомо коли — 62 особи (2,9%).

Майже сорок відсотків (39,3%) захворіли в роки Громадянської війни та погромів. Ці два явища відбувалися одночасно і, ясна річ, складно визначити причину, з якої кожний погромлений отримав ревматизм або серцеву хворобу: чи він захворів, тижнями ховаючись у підвалі від погромників, чи від гармат, якими щотижня обстрілювала міста інша влада.

Тепер уже всім відомо, що від епідемій, серцевих і легеневиих хвороб за ті три роки (1918–1920) померло набагато, незрівнянно більше людей, ніж було вбито. У цьому випадку рахунок жертвам знову йде на сотні тисяч. На жаль, цю проблему також дуже мало досліджено. Однак ми не можемо відмовити собі в тому, щоб показати хоча б ті цифри, які маємо щодо бездомних жертв погромів із Богуслава. У сім'ях 4 685 погромлених за три роки (1918–1920) від причин, пов'язаних із погромами та втратою домівки, померло 413 осіб: від тифу — 154 (37,3%), від легеневиих хвороб — 63 (15,2%), від серцевих хвороб — 26 (6,3%), від різних захворювань — 170 (41,2%). Серед 413 померлих було: дітей до 16 років — 233 (56,4%), людей, старших за 16 років — 180 (43,6%).

Як бачимо, від епідемій і викликаних погромами хвороб найбільше постраждали єврейські діти.

Ми завершили найбільш трагічним і найменш дослідженим розділом погромної епопеї — проблемою згвалтованих жінок. Ці дані ми маємо лише щодо Білорусі (1 257 жінок), Херсонської та Дніпровської округ (306 жінок), тобто про 1 563 жінок.

Зрозуміло, що коли в Білорусі було нараховано і 257 згвалтованих жінок, це аж ніяк не свідчить, що ці дані є повними або що ця цифра є достатньо вартою довіри. Відомо про і 257 згвалтованих жінок, а скільки з них поховали сором глибоко в серці й розплачуватимуться за це все життя? Жодна людина не знає й не може про це знати.

Ми навели самі лише цифри. Описи, картини, сцени, трагедії — усе це затопило нашу літературу. У зв'язку з цим я свідомо намагався уникнути всього, що «прикрашає» сухі факти. Уже час підбити правдивий підсумок нашої погромної епохи. І він дійсно виявиться набагато трагічнішим, ніж сотні й тисячі розказаних трагедій, якими дотепер намагаються проїняти серця читачів.

2.

Матеріальні втрати

Людська психологія відрізняється тим, що за першої загрози людина не кидає свій нехитрий скарб, своє добро, що часто було нажите важкою працею поколінь. Єврейські містечкові маси продемонстрували в цьому разючу впертість: коли в одному кінці містечка вже відбувається різанина, в іншому все ще старанно ховають двійко подушок чи пузатого самовара, для якого треба вирити триметрову яму. Коли на одному кінці вулиці вже чути крики згвалтованих жінок, на іншому тягнуть оберемок одягу, сподіваючись врятувати його від рук грабіжників.

Ті, хто після всіх цих подій бачили злидні бездомних у великому місті, бідність, яку неможливо описати, смерть від голоду, а також те, як врятоване з ризиком для життя шмаття рятує людей від голодної смерті, не засудять ці нещасні маси. Тікаючи від різанини, жертви погромів тягнули на своїх плечах пакуночки та мішечки. Здоровий глузд ніби підказував їм, що на них чекають голодні роки, що треба, лягаючи під ніж, пам'ятати: якщо вони залишаться живими, треба буде їсти, пити, рятуватися від холоду. Усе це дістанеться дуже тяжко.

Якщо важко було розлучитися з дрібною майна, подушками чи самоваром, можна уявити, як важко було кинути будинок, меблі, крамницю, майстерню, машину, інструменти тощо. Тому після першого погрому тікали дуже рідко. Це робили хіба що поодинокі люди або заможні родини, які мали багато готівки або брали з собою золото та срібло. Зазвичай тікали після третього або четвертого погрому.

Якою ж була доля покинутих будинків, крамниць, фабрик, майстерень, домашніх речей, товару, машин, інструментів та ін.? Це, врешті-решт, найважливіша проблема. Уявімо, що вже запанував спокій, проте крамар однаково покинув свою крамницю, будинок, товари; ремісник — свою машину, інструменти, будиночок, невелике домашнє господарство. Ані перший, ані другий уже ніколи не повернуться до свого містечка. Маючи вільні руки, у великому місті можна багато чого досягти. Однак коли старі підвалини життя ще не зруйновано повністю, не вирвано з корінням, тоді, безсумнівно, багато втікачів за першої ж нагоди шукатимуть шляху до старого дому, до старих занять.

У першому випадку у великому місті з'являється велика зубожіла маса, яка муситиме пристосовуватися до його вимог, а передусім привчити себе до думки, що з містечковим крамарством і життям «із повітря» покінчено. Що треба починати працювати. У другому випадку старе єврейське містечко частково повернеться, а традиційні єврейські заняття знову посядуть своє місце. Ми кажемо «частково», тому що за той час, коли з десятків і сотень пунктів насильно зігнали єврейське населення, життя там не завмерло повністю.

Російський і український інтелігент, службовець, колишній офіцер, а також робітник — це елементи, що масово втікали до навколишніх сіл і маленьких містечок у час, коли єврейське населення звідти бігло. Усі вони намагалися замінити євреїв, виконувати їхні функції і, як переказують, не без успіху. Єврейська маса, навіть коли матиме можливість повернутись на старі місця, зустрине в залишених крамницях багато нових, нещодавно прибулих крамарів-християн. Крім того, в останні кілька років не рідкісними були випадки, коли селяни вивчилися торгівлі та комерції. Ще до війни в українському селі розпочалася жорстока боротьба між різними крамарями: молодими українськими, які тільки-но з'явилися, і старими єврейськими. Ще до війни молоді українські крамарі перебрали у євреїв чимало позицій. За час погромів крамарство на селі цілком перейшло до селянських рук. І це великою мірою допомогло гуртам християнських крамарів прибути до містечок.

Із цього можна зробити цілком зрозумілий висновок: навіть якщо єврейське населення зможе повернутися на старі місця, воно зустрине там зовсім нову економічну ситуацію. Це сильно ускладнить йому боротьбу за існування. А чи має погромлене єврейське населення куди повертатися?

Відповідь на це дають наведені нижче таблиці.

Перше запитання таке: що сталося з будинками втікачів від погромів?

Власний будинок у маленькому містечку часто є й робочим місцем. Власний кут принаймні має достатньо притягальної сили для погромлених. У багатьох випадках це матиме вирішальне значення для їхнього майбутнього.

Ми маємо відомості щодо будинків 4 078 бездомних у Києві, Богуславі й Умані:

Стан будинків	Кількість будинків	Відсоток
Розібрано	1 226	30,1
Згоріло	1 164	28,5
Продано	860	21,1
Збереглися повністю	288	7,1
Здано в оренду	173	4,2
Відібрано силою	147	3,6
Реквізовано	114	2,8
Невідомо	106	2,6
Разом:	4 078	100%

Як бачимо, майже третину всіх будинків (30,1%) розібрано. Що це означає?

А ось що. Коли петлюрівські та денікінські банди спустошували й виносили з будинків усе, що тільки можна, зокрема меблі, приходили селяни — місцеві та з навколишніх сіл — і закінчували роботу таким чином: знімали дахи, виймали вікна, двері, виривали дверцята з пічок. Усе це вони везли до себе. Стіни селяни зазвичай залишали з відкритими дірами, як *зейхер-лехурбл* — згадку про зруйнування Єрусалимського храму. Цілі квартали в багатьох містечках стоять так: стіни без дахів і порожні отвори.

Ясна річ, так поводитися передусім розсудливі гої, гої-хазяї, які виходили насамперед із «господарських» міркувань. Такі селяни грабували «с толком», з розрахунком, із практичною користю. Однак не бракувало й петлюрівських і денікінських душогубів, які переслідували одну мету: викоренити євреїв, знищити їх, стерти з лиця землі. Вони спалювали цілі містечка або цілі квартали. Як бачимо, понад чверть усіх будинків (28,5%) таки згоріли.

Більш ніж п'яту частину всіх будинків (21,5%) було продано. У 90% їх продали або християнам, або за копійки, буквально задарма. Мусили бігти та продавали за наймізерніші суми великі багатства, по-перше, оскільки за допомогою грошей можна було врятувати душу й перебратися до великого міста, а по-друге, бо знали, що інакше будинок або спалять, або розберуть.

До цих трьох категорій (розібрані, спалені та продані) входить 79,7% всіх єврейських будинків. Повернутися до них неможливо. Мусимо, однак, додати до цього ще й категорію «відібраних силою», оскільки ці будинки вже назавжди залишаться в руках грабіжників. Силою відбирали за таких обставин: чекають на погром, євреї шукають покупців на свої будинки та крамниці; селяни змовляються не давати «жидам» жодної копійки, оскільки тоді вони втечуть і залишать будинки. Але кожен селянин потайки прокрадається, купує за безцінь єврейський будинок і залишається в ньому ще до погрому, щоб мати законне право володіння. Проте існували й такі сусіди-християни, що покладали око на єврейський будинок, а купувати дуже сильно не хотіли. Бо ж навіщо купувати й викидати гроші?! Такі любителі єврейських будинків (часто великих, із багатьма сараями та складами, великими садами), такі любителі чужих речей не чекали на останню хвилину, а просто виганяли євреїв ще до погрому й займали їхнє місце. Вимоги були доволі логічні: вам же треба бігти, то швидко збирайтесь, не баріться та біжіть чимдуж. І єврей мусив коритися цьому нетерплячому грабіжникові.

Разом отримуємо понад 83% єврейських будинків, на які вже можна було не розраховувати.

А що ж відбувалося з домашніми речами?

Відповідь на це запитання ми маємо лише від богуславських і одеських бездомних.

З-поміж 1 161 богуславського бездомного у 829 (71,3%) домашні речі розграбували, у 204 (17,5%) — потрошили, у 68 (5,8%) — спалили.

Отже, понад 94% всіх бездомних втратили свої домашні речі. Лише 37 родин змогли їх вивезти, а 23 родини — продати.

Із числа 2 290 опитаних в Одесі бездомних родин 2 077 (90,7%) втратили свої домашні речі. Як вони їх втратили? У 1 810 родин домашні речі розграбували, у 117 — потрошили, а спалили лише у 150 родин.

Як бачимо, душогуби мали якусь клепку в голові: що можна було використати, те виносили або вивозили, а спалювали рідше, ніж будинки.

Перейдімо до крамниць. Однак ми зупинятимемося не лише на питанні про те, що сталося з крамницями й товаром. Під час опитування біженців було зібрано багато цікавого матеріалу щодо єврейських містечкових крамарів. Зважаючи на бідність нашої економічної статистики, було б марнотратством не використати цей матеріал.

Точні й детальні дані щодо крамниць ми маємо лише від київських і богуславських бездомних.

Із загального числа 5 163 бездомних родин крамарів було 1 766 (34,2%). Цей відсоток відповідає даним, отриманим під час Перепису 1897 року.

Із 1 766 крамарів власні крамниці мали 1 062 (60,1%), винаймали — 697 (39,5%), про 7 крамарів (0,4%) немає відомостей.

Понад 60% містечкових єврейських крамарів мали власні крамниці.

Що ж це були за крамниці?

Серед 1 062 власних крамниць 884 (83,2%) були дерев'яними, 159 (15,0%) — мурованими, про 19 (1,8%) немає відомостей.

Як бачимо, більшість містечкових крамниць дотепер — це дерев'яні будинки, які так легко й так часто горять.

Із 1 766 крамниць 1 431 (81,0%) провадили роздрібну торгівлю, 203 (11,5%) — гуртову, 96 (5,4%) — гуртову й роздрібну, а щодо 36 (2,1%) крамниць відомостей бракує.

Понад 80% крамниць погромлених були роздрібними магазинчиками, чий обіг становили зовсім невеликі суми.

Картина містечкового крамарства стане ще яснішою, коли ми визначимо кількість найманих працівників у цих магазинах.

Серед 1 766 крамниць 1 157 (65,51%) обходилися без найманих працівників, 268 (15,17%) мали одного працівника, 207 (11,72%) — двох, 83 (4,7%) — трьох, а 51 (2,9%) — більш ніж трьох.

Дві третини крамниць обходилися без найманих працівників, а це значить, що вони займалися лише малою роздрібною торгівлею.

Цікаво, проте, яка частка найманих працівників була зайнята у крамницях різних категорій.

Категорії крамниць	Крамниці		Наймани працівники	
	Кількість	Відсоток від усіх крамниць із найманими працівниками	Кількість	Відсоток від усіх найманих працівників
З 1 найманим працівником	268	44,0	268	21,84
З 2 найманими працівниками	207	34,0	414	33,74
З 3 найманими працівниками	83	13,6	249	20,30
З більш ніж 3 найманими працівниками	51	8,4	296	24,12
Разом:	609	100%	1 227	100%

Як бачимо, у великих єврейських крамницях із більш ніж трьома працівниками (це лише 8,4% від усіх крамниць) працювало 24,12% усіх найманих працівників. Натомість у маленьких крамничках із одним працівником, яких була більшість (44%), було зайнято лише близько 22% від усіх найманих працівників. Із цього видно, що навіть у провінційній смузі осілості існували великі крамниці з п'ятьма чи десятьма найманими працівниками. Кількість таких крамниць була незначною, проте значним був їхній вплив.

Пізніше ми побачимо, що сталося зі всіма цими крамницями. А поки що хочемо навести про них кілька цікавих відомостей.

З-поміж 366 крамниць богуславських бездомних до погромів 123 крамниці (33,6%) існували понад 20 років, 114 (31,2%) — від 11 до 20 років, 95 (25,9%) — від 5 до 10 років, 31 (8,5%) — менш ніж 5 років, а про 3 крамниці (0,8%) ми не маємо відомостей.

Втрати людей не можна виміряти лише матеріальними цінностями. Вкладена в господарство людська енергія іноді має більшу вартість, ніж товари чи будівля. І, як ми бачимо, третина єврейських крамниць працювала понад 20 років; ще третині було від 11 до 20 років; а ще близько 8% крамниць були зовсім новими — менш ніж 5 років.

Тепер погляньмо, що сталося з будівлями крамниць, інвентарем і товарами.

Ми маємо відомості, що з 1 552 крамниць київських і богуславських бездомних 428 (27,5%) було спалено, 425 (27,4%) — розібрано, 148 (9,6%) — продано, 49 (3,2%) — відібрано силою, 21 (1,3%) — націоналізовано, 481 (31,0%) залишились у власності своїх старих власників.

Перші цифри не потребують розлогих коментарів. Дві перші категорії — спалених і розібраних крамниць — становлять понад половину всіх будівель (54,9%). На прикладі будинків ми вже пояснювали, що означає розібрана будівля. Те саме відбувалось і з крамницями: брали все, чого «потребували» — дах, двері, вікна, дверні ручки, завіси, віконниці, ланцюги, замки тощо. Стіни часто залишали стояти.

Близько 10% єврейських крамниць продали. Здебільшого християнам. Якщо скласти п'ять перших категорій, оскільки ці будівлі можна вважати по-

вністю втраченими, отримаємо 69% усіх єврейських крамниць, які вже ніколи не буде повернуто погромленим.

Ще гіршою була справа з інвентарем.

Із 1 543 крамниць у 848 (54,9%) інвентар розграбували та забрали, у 394 (25,5%) — спалили, у 20 (1,3%) — націоналізували, у 103 (6,7%) — продали, у 12 (0,9%) — вивезли, у 166 (10,7%) все залишилося на місці.

Не краще було і з товаром.

Серед 1 655 крамниць у 1 406 (84,9%) товар розграбували, у 126 (7,6%) — спалили, у 16 (1,1%) — націоналізували, у 101 (6,4%) — продали.

З усього цього можна зробити цікаві висновки. По-перше, погромники працювали з розумом: те, що можна було забрати, не палили. Крам легше красти, ніж будівлі, тому пограбували 85% краму, а спалили лише 7,6%. А інвентарю украли 55%, а спалили 25,5%. Найбільшим був відсоток спалених будівель. Радянська держава дуже мало тягнула з міст, де відбувалися погроми: націоналізовано близько 1% крамниць і товару. Дуже малий відсоток краму й інвентарю було продано (від 6 до 7%). Ще менше вдалося вивезти (близько 1% товару).

Наведені цифри показують наслідки погромів для єврейських крамарів, що не просто були частиною українського єврейства, а становили цілу його третину. Погляньмо, що сталося з єврейськими ремісниками та фабрикантами, які становили не менш ніж 40% місцевих євреїв.

Щоб читач мав чіткіше уявлення про справжній розмір збитків, ми спершу хотіли б зупинитися на характері представлених у дослідженні фабрик і майстерень, а потім розповісти, що з ними відбулося внаслідок погромів.

По-перше, які професії були найпоширенішими в погромлених містечках?

Серед 650 майстерень київських бездомних у 241 (37,08%) працювали кравці та швачки білизни, у 28 (4,31%) — кушніри, у 124 (19,07%) — чоботарі й заготівники, у 63 (9,69%) — ковалі та слюсарі, у 29 (4,46%) — столярі, у 25 (3,85%) — пекарі, у 22 (3,39%) — ювеліри й годинникарі, у 16 (2,46%) — лимарі, у 11 (1,69%) — фотографи, у 10 (1,54%) — перукарі, у 81 (12,46%) — різні майстри.

Такий розподіл занять дуже подібний до результатів Перепису 1897 року. Це свідчить про невипадковість відомостей, отриманих від погромлених.

Із 650 майстерень 264 (40,6%) зовсім не мали найманих працівників ще з довоєнного часу, а 302 (46,5%) втратили їх перед утечею власника.

Навіть до війни понад 40% майстерень не використовували чужу робочу силу. Переважно це були майстерні тандетників, тобто торговців перешитим і вживаним одягом. Подібна робота дуже розвивалась в останнє десятиліття, навіть у найменших містечках.

Із цього, однак, не треба висновувати, що на першому місці стояв розвиток єврейського дрібного ремісництва. Зовсім ні! Дуже зросла кількість тандетників (тобто майстрів із перелицювання одягу), проте побільшало і великих майстерень із більшим числом робітників.

Яків Лещинський

Приміром, майстерень із більш ніж 5 робітниками до війни було 45 (6,9%), а до погромів — 24 (3,7%).

Кількість великих майстерень, як бачимо, навіть до війни не була значною: п'ятнадцята частина всіх майстерень. Однак у такому малому відсотку було сконцентровано понад 40% усіх робітників.

Серед київських бездомних було 350 фабрикантів — великих і малих. Які ж фабрики вони мали?

Із 350 фабрик 109 (31,14%) були млинами, 82 (23,43%) — шкіряними фабриками, 21 (6,0%) — миловарнями, 21 (6,0%) — заводами мінеральної води, 17 (4,86%) — ткацькими фабриками, 12 (3,43%) — олійними заводами, 88 (25,14%) — фабриками з різною спеціалізацією.

Млини та шкіряні фабрики становлять більш ніж половину (54,57%) всіх підприємств. Серед них трапляються справді великі виробництва з великою кількістю працівників. Миловарні, олійні фабрики й заводи мінеральних вод — це невеличкі підприємства, що часто працювали взагалі без найманих робітників, типові єврейські містечкові «фабрики».

На 350 фабриках і фабричках до світової війни було задіяно 1 948 робітників, 191 представник вищого персоналу, 70 учнів — разом 2 209 працівників. Перед утечею власників робітників було вже 2 122, вищого персоналу — 202, учнів — 49, тобто разом — 2 373 працівники.

Кількість робітників і службовців із числа вищого персоналу — бухгалтерів, касирів тощо — набагато зросла після війни. Навіть після двох років революції та погромів кількість фабричних працівників була вищою за довоєнну.

Дуже цікаво розподілялися фабрики з найманими працівниками до втечі їхніх власників.

Кількість найманих працівників на фабриці	Кількість фабрик	Відсоток
Жодного	69	19,71
1	29	8,29
2	42	12,0
3–5	127	36,32
6–10	40	11,43
11–20	26	7,42
20–50	13	3,69
Більше 50	4	1,14
Разом:	350	100%

Найбільший відсоток становили маленькі фабрички з 3–5 найманими працівниками — більш ніж третина всіх фабрик (36,32%). За ними йшли «фабрики», які працювали взагалі без найманих робітників (1/5 від загального числа підприємств — 19,71%). А фабрик із понад 50 робітниками було трохи більше ніж 1%.

Що ж сталося з майстернями та фабриками київських бездомних? Що трапилося з машинами й інструментами?

Серед 1 000 індустріальних підприємств 385 (38,5%) розгромили й розграбували, 151 (15,1%) спалили, 43 (4,3%) розібрали, 40 (4,0%) націоналізували, 24 (2,4%) продали, 47 (4,7%) евакуювали, 183 (18,3%) вціліли, про 127 підприємств (12,7%) немає відомостей.

Перші дві категорії разом дають понад половину (53,6%) від числа всіх підприємств. Додавши до них три наступні категорії ми виявимо, що єврейські підприємці втратили назавжди дві третини (64,3%) своїх підприємств. Це вже цілком очевидно. Проте доля 127 підприємств не відома їхнім власникам, яких дуже цікавить, що сталося з їхніми майстернями й фабричками. Бо ж надто багато було знищено та розграбовано.

Не краще склалася доля машин та інструментів.

Серед 1 000 майстерень і фабрик машини й інструменти з 659 (65,9%) розграбували та спалили, з 33 (3,3%) — продали, з 31 (3,1%) — забрали, з 30 (3,0%) — націоналізували, з 75 (7,5%) — евакуювали, у 85 (8,5%) усе залишилося на місці, про 87 (8,7%) підприємств немає відомостей.

Дві третини машин було спалено й розграбовано. Якщо додати до них продані, відібрані та націоналізовані, ми виявимо, що єврейські підприємці втратили більш ніж три чверті (75,3%) своїх засобів виробництва. Мусимо повторити те, про що вже казали: 87 підприємств, про долю виробничого обладнання на яких нічого не відомо, напевно, не вціліли. Без сумніву, ми будемо дуже близькі до правди, якщо скажемо, що чимало з цих підприємств втратили свої машини й інструменти.

Уціліли лише 16% підприємств (разом з евакуюваними).

Така сама ситуація була і з бездомними з Богуслава: понад 70% машин та інструментів було відібрано, розграбовано чи вивезено до села. Чимало єврейських підприємців, які пізніше йшли до сіл працювати, щоб заробити на шматок хліба, бачили у селян свої власні машини. Казати про це вони не могли, щоб не ризикувати життям.

Так за час революції з міста до села переїхали найкращі меблі, білизна й одяг, а також багато єврейських машин та інструментів. Воістину, здійснився біблійний стих¹: українські селяни спустошили єврейські містечка.

Ось що сталося зі старим домом, збудованим і випешеним десятками поколінь євреїв, домом, кожен камінчик якого було полито єврейською кров'ю, єврейським потом. Слово *хурбн* вже занадто слабке, щоб дати уявлення про повну міру людської катастрофи, що її пережили українські євреї.

1922—1923 роки

¹ Ідеться про Вихід 12:36: «І дав Господь ласку людям в очах єгиптян, що йшли їм навипередки; і так обібрали вони єгиптян» (пер. Івана Хоменка). (*прим. пер.*)

Єврейські комуністи та самооборона в Україні

Євгромадкоми Нью-Йорка й Москви постійно голосно заявляють: що ви таке кажете?! Ви повідомляєте, що там-то й там-то вбили 22 євреїв, а там розрубали єврейку — цього ніколи не було! В Україні та Білорусі спокійно, тихо, просто рай! А хочете доказ? Ось вам чіткий і зрозумілий папірець, що підписав сам Московський євгромадком, від самого вельмишановного Мандельсберга: усюди спокійно, усюди мир і тиша.

Ай, кореспонденти кричать про часті напади, про часту різанину, що у Дніпрі топлять євреїв, кидають їх із кораблів у воду — так то все контрреволюціонери, провокатори, що хочуть скомпрометувати радянську владу, помститися більшовикам! Так пояснює Мандельсберг.

У вас в Америці, можливо, не знають, що це нова велика людина в євреїв. Достатньо сказати, що він голова євгромадкому в Москві, ви вже й самі зрозумієте, що це не якийсь простий смертний, а владна людина. А оскільки це владна людина, ви маєте йому вірити, тобто маєте самі переконатися, що він може брехати скільки захоче, може називати день ніччю й навпаки, може лаяти вас скільки завгодно, може що завгодно безсоромно й зухвало викласти на папір — і це надрукують. А вам заборонено навіть відповісти йому, інакше станете контрреволюціонерами, провокаторами, вас звинуватять у всіх гріхах.

Та я все ж хотів би показати читачам «Форвертс», хто з нас брехун: я чи Мандельсберг.

Дозвольте мені розпочати з кількох довгих цитат. «Містечко Усвати (Велизький повіт, Вітебська губернія) оточили бандити. Єврейські родини вирізали десятками, не жаліючи ні жінок, ні дітей». «24 травня було знищено пароплав на Дніпрі, усіх пасажирів — євреїв — зарізали». «Сьогодні біля містечка вбили кілька родин євреїв-землеробів. Треба вжити негайних заходів, щоб урятувати решту населення, яка перебуває у великій небезпеці».

Можливо, читачі, ви вважаєте, що це — телеграми Якова Лещинського, того самого контрреволюціонера, який хоче неприємностей радянській владі і т. ін.? Тоді ви робите велику помилку! Це цитати — слово в слово — зі справжньої «Емес», із тієї самої могутньої московської «Емес», число 114 за 7 червня 1922 року. І я був би вельми вдячний нью-йоркському євгромадкому, якби він пояснив американським читачам значення слів «вирізали», «євреїв», «єврейські родини», «вбили», «у великій небезпеці».

Можливо, мовою євгромадкомів це значить: «гладити по голівці», «обійняти та притиснути до серця», «бути в раю» тощо.

І якщо вже євгромадкоми, нью-йоркський або московський, візьмуть на себе працю перекласти згадані слова, я хотів би їх попросити ще й розтлумачити цитати з одного номера московської «Емес».

«Останнім часом у Чериковському повіті орудує банда з 6—7 осіб, яка вже вбила багато євреїв. З 29 квітня до 3 травня ця банда скоїла напади в 7 місцях».

«29 квітня о 12 годині 7 бандитів напали в Мар'їній Буді (Чериковський повіт), за 25 верст від Краснопілля, на будинок Реувена Когена. Бандити були озброєні гвинтівками, револьверами та шашками. Вони застрелили, а потім розрубали на шматки 4 членів родини, серед яких були дві 4-річні дівчинки. Вони також убили колишнього міліціонера й випадково поранили християнина. Після пограбування всіх цінних речей бандити зникли».

«2 травня об 11 ранку 7 бандитів прийшли до Занор'я (Поліська волость)² і, вчинивши напад на будинок Мойші Славітіна, убили там двох сплячих дітей (11 та 3 років), пограбували все, що мало бодай якусь цінність. Зустрівши батьків дітей, бандити відвели їх до будинку Боруха Косого. Туди ж відвели 60-річну Соїре-Гінде Балшун із її 8-місячним онуком. Будинок Балшунів бандити до того пограбували і вбили там 90-річну Клару Розінов. У будинку Боруха Косого перебувало 10 осіб віком від 10 до 40 років. Усіх їх зв'язали мотузками та катували найжахливішими тортурами. Мертві тіла порубали на шматки. Що могли — забрали, з решти зробили гору попелу».

У тому самому числі «Емес» зазначено:

«У Занор'ї не залишилося жодного єврея. Усіх убили». А далі написано: «9 травня ввечері 6 озброєних бандитів прийшли до села Бетохне³ (Студенецька волость, Чериковський повіт). Там жили єврейські родини братів Козачкових, разом їх було 12 душ (серед них 7 малолітніх дітей). Бандити всіх зарубали сокирами; врятувалися лише двоє маленьких дітей, яких залишили пораненими. Тепер вони в лікарні. Усе майно розграбовано».

Там наведено й інформацію, що в селі Біляївка бандити вбили двох євреїв, а в селі Осипівка (Поліської волості) убито Берла Шендерова з його 13-річною дочкою Годе.

Редактор «Емес» за таку відвертість, звісно, отримав доброго прочухана від керівника Євсекції Комуністичної партії. Я добре знаю, що про такі речі, як погроми й напади бандитів, у Радянській Росії писати не можна. Випадок із номером 114 газети «Емес» стався проти Мандельсбергової волі. Та хоч уже як, а пам'ятайте, що прохопились, що провалились, і не відступуйте жодних депеш усієї єврейській діаспорі — «євгромадками запевняють, що в Білорусі абсолютно спокійно, повідомлення кореспондентів вигадані». Не вдавайте, що не знаєте, звідки кореспонденти взяли свої телеграми про становище в Білорусі.

Усе це було про Білорусь. І зрозуміло, ми не навели всього матеріалу. Ми не пишемо тут історію бандитизму в Білорусі, а хочемо лише показати, який нерозумний голова Московського євгромадкому, та порадити нью-йоркському

² Так у тексті. Йдеться про с. Загор'є Поліської волості Гомельського повіту Могилівської губернії (тепер у Заліській сільраді Чечерського району Гомельської обл., населення виселено внаслідок аварії на ЧАЕС) (прим. ред. JU).

³ Можливо, йдеться про село Вьотухна (тепер Костюковицький район Могилівської обл., населення виселено внаслідок аварії на ЧАЕС) (прим. пер.).

євгромадкому не покладатися на Мандельсберга. Бо ж той є нікчемним брехуном і заведе їх у болото.

Проте всі ми знаємо, що в плані бандитизму Білорусь має повчитися в Україні. Саме там розташований центр найбільш диких банд і відбуваються найжахливіші вбивства. Справді, не минає й тижня, щоб наші кореспонденти з Києва й Одеси (один із них комуніст, а інший співчуває комуністичній ідеї) не повідомляли про напади бандитів, переважно на євреїв і майже завжди з людськими жертвами. Мушу сказати: наші кореспонденти з Одеси та Києва заслуговують на набагато більшу довіру, ніж усі євгромадками разом! Однак останні приходять і кричать: в Україні вбивають євреїв? Вигадки! В Україні бандити? Їх уже давно ліквідовано! Уже давно знищено! Не лишилося жодного!

Ось що пишуть московські «Известия», №221 від 1 жовтня 1922 року:

Останні тижні на Україні ознаменувалися цікавими політичними подіями. Особливо цікавою є картина боротьби з рештками «жовто-блакитного» націоналізму, який вже давно виродився в найбільш неприкритий бандитизм, що наближається до його ліквідації... І хоч там, де яка-небудь організація знищувалась, і не з'явилось жодної іншої... боротьба з «рештками» цих банд не припиняється до сьогодні. Ще не так давно деякі «загони» залишалися настільки недосяжними, а тому й безкарними, що на Поділлі жертвою їхнього «терору» пали кілька відповідальних товаришів — керівників губернської роботи. Зовсім зухвалою виявилася одна група цієї славної армії на Миколаївщині... Однак найсерйознішим гніздом останнім часом вважали «Холодний Яр» у Черкаському повіті. Упродовж багатьох місяців місцева влада виявлялася безсилою покінчити з цим бандитським пунктом. Тепер ліквідація цього гнізда вже добігає кінця.

Далі автор статті розповідає, що на Донбасі групі «самостійників» вдалося захопити Першу радянську гідрометричну станцію, де вони мали у своєму розпорядженні близько сотні людей, добре налагодили купівлю зброї, організували зв'язок з іншими групами тощо.

Як бачимо, автор статті не соромиться розповідати про серйозні гнізда бандитів, про бандитські пункти, які впродовж довгих місяців не могли підкорити. Коротше кажучи, видно, що в Україні цього літа щось сталося, відбулися «цікаві політичні події».

Справді, не можна порівнювати бандитські групи минулого літа з повстаннями 1919 та 1920 років. Не можна також порівнювати сучасні можливості радянської влади в боротьбі з бандами з її 1920 року. Усе це слід чітко і зрозуміло сказати, однак цього не було зроблено, не було підкреслено, ані в моїх депешах, ані в кореспонденції з Києва та Одеси.

Проте приходять мандельсберги, заковчують свої благочестиві комуністичні очі до неба й волають: «Контрреволюціонери поширюють фальшиві чутки, провокатори хочуть скомпроментувати радянську владу!» І залишаються вони не лише жадливими брехунами, а й великими дурнями.

В усіх наведених цитатах ми читаємо про бандитизм загалом. Проте кожен знає, що скільки б євгромадками нам не хотіли сказати, що бандити стали цілком «інтернаціоналістами» і вбивають без розбору гоїв і євреїв, ми розуміємо, що все це безсоромна брехня. Євгромадками добре знають, що коли кілька місяців тому бандити біля Ржищева зупинили корабель, вони зібрали лише 22 євреїв (і жодного християнина) і викинули їх у воду. Євгромадками добре знають, що на дорозі зі Шполи до Златопілля цього літа кілька разів убивали євреїв. Вони добре знають, що біля Городища на всій дорозі до Цвіткового та Сміли впродовж цілого літа вбивали лише євреїв. Вони добре знають, що цього літа бандити кілька разів зупиняли потяги між Знам'янкою та Єлисаветградом і вбивали лише пасажирів-євреїв. Їм добре відомо, що вже у вересні сталася жахлива трагедія на потязі, на який напали бандити біля Єлисаветграда: там застрелили чотирьох євреїв, молоду єврейську дівчину бандити забрали з собою, а стару єврейку порізали на шматки. Натомість усі християни залишилися цілі й неушкоджені. Відомо також, що лише євреїв було вбито в Хирівці. Усе це євгромадками чудово знають, але кричать, як єврейка Шолом-Алейхема: по-перше, все тихо і спокійно, а по-друге, якщо вже б'ють, то б'ють «по-космополітські» — гоїв разом із євреями! У бандитів до євреїв уже не особливе ставлення!

Дай Боже, щоб таки дійсно було тихо та спокійно, а коли вже ставалось нещастя, щоб ми не мали привілеїв щодо вбивств і згвалтувань. Проте це не так!

І тут починаються нові нарікання: ті поодинокі випадки — зовсім не погроми, а бандитські напади.

По-перше, мушу констатувати, що мене жодного разу не сповіщали, що в Україні чи Білорусі відбуваються погроми. Мені повідомляли факти, які вони були, а до якої категорії всі ці десятки вбитих євреїв зарахують, чи то до жертв погромів, чи до жертв бандитських нападів, убитим байдуже. Навіть мене це цікавить досить мало.

І ще одне: в усіх повідомленнях, спростуваннях і статтях, які надсилають євгромадкомівці, тон приблизно такий: «І це погроми? 22 єврея вбили! 14 євреїв! 12 євреїв! 6 євреїв зарізали! Варто про таку незначну кількість повідомляти?!»

Це — маю сказати — вже справа смаку. У євгромадкомів більший «розмах», більші питання: якщо погроми, то не менші за Проскурівський або Єлисаветградський, із кількома сотнями вбитих! Для нас, проте, цілком достатньо 22 вбитих євреїв, щоби про них писати й телеграфувати.

Нахабство цих людей «розмаху» настільки велике, що один із них дозволив собі сказати: євгромадком жодного разу не змовчав про бандитські напади і публікував про них новини. Це цілковита брехня! Безсоромна! Свідоме засліплення очей! За кілька місяців після бандитського нападу євгромадком провадить слідство й підсумовує його мудруванням на тему «Скільки євреїв треба вбити або зарізати, щоб назвати це погромом, а скільки — щоб бандитизмом».

Ми дійшли до останнього пункту.

Мені повідомили, що єврейські комуністи проти єврейської самооборони. Лише завдяки центральному українському радянському урядові єврейська самооборона зміцніла. Євгромадкомівці зробили таке обличчя, ніби їм закинули безпідставне звинувачення. Подивімося, скільки правди приховано за такою міною.

Шойно 1919 року почали організовуватися групи єврейської самооборони, виступив відомий єврейський комуніст М. Г.⁴ і написав у київській «Комуністіше фон» (№20, 13 червня 1919 року) про «зухвалість єврейського міщанства вимагати зброю в радянської влади». Він заявив, що «єврейські міщани перебувають у монархічному таборі», і виснував, що озброювати єврейську самооборону — великий ризик для радянської влади.

На цій принциповій позиції дотепер стоять Єврейська секція та євгромадком!

Справді, тактика щодо цього питання змінювалася: у 1919 році єврейські комуністи активно боролися проти самооборони, останнім часом вони були змушені відмовитися від такої активної боротьби. Великою мірою це відбулося завдяки голові Всеукраїнського Раднаркому, неєврейському комуністові Раковському! В Україні це секрет Полішинеля, що Раковський весь час підтримував єврейську самооборону й боровся проти її єврейських супротивників. Відомо також, що нещодавно стався ще один конфлікт щодо цієї проблеми між єврейськими комуністами та Раковським, і цього боявся київський кореспондент.

Щоб прояснити це важливе, страшенно важливе питання, дуже добре було б, якби євгромадком відповів на такі запитання:

- а) як пояснити, що за весь час існування трьох єврейських комуністичних газет («Дер емес», «Дер векер» і «Комуністіше фон») у них жодним словом не було згадано єврейську самооборону, не було звітів про її роботу, ані вказівок, ані статей? Можливо, через велику любов до самооборони?
- б) як пояснити, що за весь час існування єврейської самооборони не було жодного закликів єврейських комуністів, щоб єврейські робітники вступали до самооборони?
- в) як пояснити, що в друкованих матеріалах усіх євгромадкомів жодним словом не згадано єврейську самооборону? А у звітах про роботу євгромадкомів жодного разу не згадано, скільки грошей видано на допомогу в утриманні самооборони? У чому виявляється допомога уповноважених осіб євгромадкомів самообороні, коли вони відвідують провінцію, тощо?
- г) чим пояснити, що вся єврейська самооборона, яка на цей час нараховує багато тисяч озброєних членів, складається майже виключно з сіоністської молоді та міщанських дітей?

⁴ Імовірно, йдеться про діяча лівого крила ЄСДРП(ПЦ), а згодом — ЄКП(ПЦ), публіциста Меїра Герра (1891–1938). На час написання тексту Якова Лещинського Герр уже був членом РКП(б) і активно працював у московській газеті «Дер Емес» (прим. ред. Ю).

Дайте відповідь! Тільки чітку!

Майте мужність не бути локрично-солодкими у Нью-Йорку, коли вам гірко в Росії!

Майте мужність сказати всім і всюди, ким ви є!

І насамкінець іще декілька слів.

Якби ви, євгромадкомівці, не були такими невдахами, такими неспритними політиками, ви б зрозуміли: невелика біда для радянської влади, якщо буде розголошено, що час від часу тут і там трапляються бандитські напади, у яких гинуть десятки євреїв. Особливо якщо при цьому кажуть, що за кожного вбитого єврея радянська влада помстилася, що радянська влада розстрілює за погроми та бандитизм, що за участь у погромах 2–3 роки тому вона розстріляла десятки бандитів, що радянська влада заарештовує всіх чоловіків із сіл, щоб упіймати бандитів, які вбили двох або трьох євреїв, що радянська влада озброює тисячі молодих людей, щоб дати їм змогу боротися з бандитами.

Жовтень 1922 року

Єврейські комуністи борються проти єврейської самооборони

Я розповім факти про діяльність єврейських комуністів у Росії. Ці факти типові, а читачі нехай самі зробиють потрібні висновки.

Факт перший. Була зима 1920–1921 років. Це було після погромів Денікіна. Усе єврейське населення було охоплене одним почуттям, одним прапором, однією ідеєю: бігти, бігти із цього пекла, тікати з України, повністю просякнутої єврейською кров'ю, рятуватися від полум'я, де тільки можна. Важко передати словами паніку, що оволоділа євреями України. Та зима з її жахливими епідеміями поглинула більше життів, ніж літні погроми. Гадали, що навесні знову почнеться повстання петлюрівців, знову відбудеться хвиля погромів, знову спалахнуть епідемії. Єврейське населення було настільки виснаженим, таким змученим, що не мало ані фізичних, ані душевних сил знову це все пережити. Ніхто не бажав чути, що в Румунії та Польщі, куди можна втекти, помирають від голоду, що там переслідує поліція, люди проходять усі муки пекла, перш ніж дуже зрідка комусь пощастить перебраться до Америки. Усі міркували однаково: там я, можливо, помру від голоду, а можливо — доберуся до Америки і почну нове життя, а тут я напевно помру від голоду чи тифу або, що також може бути, загину від рук петлюрівців. І висновок також був однаковий: рятуйтеся, хто може, де тільки можна!

І намагалися бігти, зокрема, до румунського кордону. За кілька місяців у прикордонних містечках назбиралося кілька тисяч єврейських емігрантів. Аж тут почалися нещастя: чекісти, що охороняли кордон. Серед чекістів були «кращі». Невдовзі вони виявили, що з цією переляканою, виснаженою масою можна робити що заманеться, тим більше, що вона збирається вчинити такий злочин — покинути Україну. І тут почалося!.. Навіть нині волосся стає дибки, коли

читаєш описи диких речей, що там коїлися. Сотні родин просто роздягнули догола і прогнали від кордону. Щоб відібрати в емігрантів останні заховані копійки, розстрілювали по кілька людей із кожної партії емігрантів, а інші вже «добровільно» віддавали речі або гроші.

Голоси тих жертв досягли Києва й Харкова. Знайшлися кілька єврейських соціалістів, які поїхали до кордону, назбирали достатньо матеріалу про жакливі речі, що там відбуваються, а потім помчали до Москви. Вони стукали в усі владні двері й домоглися, щоб телеграфом передали наказ вільно пропускати через кордон єврейських емігрантів. Тоді заарештували кількох чекістів, які звірували біля кордону, та якнайшвидше організували допомогу емігрантам.

Так вчинив центральний радянський уряд. Але що розуміє «гойський» радянський уряд у єврейських справах? Євсеки та євгромадкомівці — от вони добре знають, де ховається справжня контрреволюція. Коли наказ отримали в Україні, і єврейські комуністи мали втілювати його в життя, справу почали затягувати та тлумачити. Таким чином цей наказ обмежили настільки, що минули місяці. Ці місяці принесли тисячі жертв біля кордону, але жодної допомоги й жодного захисту так і не надійшло.

Тільки от що найкраще: отримати тоді афідевіт з Америки було такою великою радістю, що люди зі сльозами хапали американського листа й відшукували в ньому папірець, який рятував від усіх бід і обіцяв стільки щастя. І коли хтось одержував афідевіт, він, природно, мав продати все до останньої сорочки й вирушати в дорогу. Що ж роблять єврейські комуністи? Саму лише дрібничку: відкривають всі американські листи й вилучають афідевіти.

Ось лист до мене від людини, яка була членом президії Київського євгромадкому й очолювала комуністичне бюро цієї інституції.

Берлін, 2 грудня 1923 року

Тов. Якову Лещинському, Берлін
Шановний товаришу Лещинський!

Опрацьовуючи матеріали щодо єврейських погромів на Україні та допомоги біженцям, я наштовхнувся на статтю Г. Зальцмана (колишнього делегата Канадського комітету в Росії) у «Форвертс» за квітень 1921 року, у якій тов. Зальцман серед іншого пише, що я очолюю Київський євгромадком.

Пояснюю, що тов. Зальцман неправильно поінформував громадськість, оскільки йому добре відомо, що єврейські громадські організації вийшли з Київського євгромадкому 14 лютого 1921 року і що я, як уповноважений громадських організацій у президії Київського євгромадкому, виступив із поясненням від імені всіх організацій щодо мотивів нашого виходу. Із цього пояснення було видно, що євгромадком цікавиться лише партійною політикою, а не допомогою. Після мого виходу з президії Київського євгромадкому я не залишився в ньому навіть у якості співробітника. Я залишився лише на посаді завідувача кореспондентським бюро Єврейського комісаріату, через яке проходили листи до Америки.

Проте з цієї посади я швидко пішов після того, як у квітні 1921 року Московський євгромадком запропонував київському відділенню відкривати всі листи, що надходять з Америки, і вилучати з них афідевіти на поїздку до Америки. Тож зрозуміло, що я не міг залишатися представником перлюстраційного комітету й вийшов у відставку.

Щоб не було жодних підозр, що я несу відповідальність за шкідливу діяльність євгромадкому, дуже прошу Вас, шановний товаришу, за нагоди оприлюднити це моє повідомлення у «Форвертс».

З найкращим товариським привітом,

Колишній член президії Центрального єврейського комітету допомоги ЄКОПО⁵ та Київського євгромадкому

Н. Гергель

Цей документ не потребує жодних коментарів. Усе зрозуміло: єврейські комуністи просто грабують погромлених євреїв, найнещасніших у цілому світі. Вони дозволяють собі глузувати з єврейської трагедії. І це залишиться однією з найчорніших плям на всій їхній заплямованій роботі. Оскільки своєю злочинною боротьбою з єврейською самообороною вони принесли тисячі єврейських жертв. Нерідко люди гинули вже біля кордону через дурний патріотизм єврейських комуністів. Дійсно, важко сказати, який із двох злочинів більше, яка з двох ганебних плям страшніша.

А ось ще один факт щодо патріотичного перебору єврейських комуністів.

Це було наприкінці зими 1920 року. У Ризі вже майже було підписано мирну угоду між більшовиками та поляками. Мінськ був у руках більшовиків, а за 30 верст від міста стояли поляки. Ціла низка сіл і містечок мала тими днями відійти до поляків і навпаки. Поляки вчинили в містечку Койданове погром. Депутатія від єврейського населення побігла до Мінська, звернулася до ТОЗЄ⁶ про допомогу. Посланці розповіли про жахливі речі: євреї валяються на вулицях голі й гої, усі вікна та двері зламано й потрошено, зовсім немає медичних засобів, а діти вмирають від дизентерії та тифу. Загалом, відома картина. Невдовзі ТОЗЄ організує «загін», готує продукти й медичні засоби й хоче відправити їх до містечка. Потрібно, однак, мати для цього дозвіл місцевої влади. Ідуть до голови білоруського радянського уряду. Білоруський комуніст не має жодних запитань і каже, що, звісно, дозвіл дадуть. Потрібно лише формально звернутися до Комісаріату соціальної допомоги (собезу). Біжать до собезу, а там уже зустрічають єврейських комуністів. І тут уже ситуація інша: ТОЗЄ, зрозуміло, може дати гроші, ліки та продукти, проте «загін» має називатися «загоном

⁵ Єврейський комітет допомоги жертвам війни (рос. Еврейский комитет помощи жертвам войны) — єврейська благодійна організація, створена 1914 р. для допомоги євреям-біженцям. Її осередки в різних регіонах колишньої Російської імперії й надалі діяли як окремі організації до 1920-х рр. (прим. ред. *JU*).

⁶ Товариство охорони здоров'я євреїв (рос. Общество здравоохранения евреев), засноване в Петербурзі 1912 р. (прим. ред. *JU*).

Комісаріату соціальної допомоги». Представник ТОЗЄ заявляє, що зараз жодна людина не поїде працювати від імені собезу, оскільки становище біля кордону нестабільне, завтра це містечко може знову перейти до рук поляків, які розстріляють представників собезу, більшовиків. Зовсім інше — нейтральна організація ТОЗЄ: хоч би скільки змінювалася влада, «загін» залишиться й лікуватиме єврейських дітей або розподілятиме продукти серед голодних.

Ясна річ, єврейські комуністи не могли не побачити в цьому замасковану «контрреволюцію». Через це койданівські євреї цілий місяць залишалися без допомоги.

А ось третій факт. Усі ще пам'ятають, яку різанину вчинив генерал Балахович⁷ у Білорусі. Під час цієї різанини людей охопило обурення. Прийшов делегат від єврейської колонії біля Бобруйська, колоніст Гольдман, і від імені всієї єврейської колонії попросив дозвіл на організацію єврейської самооборони. Звісно, єврейські комуністи цього не дозволили. За кілька днів у тій колонії стався погром. Більш ніж сотню євреїв вирізали. Серед загиблих були дружина та двоє синів того делегата Гольдмана. Це вразило всю Білорусь. Мінськ був переляканий. Уся губернія налаштувалася проти єврейських комуністів. Усі були глибоко переконані, що якби лише ті здорові єврейські комуністи мали мужність, вони б помстилися погромникам, а не гинули б, як вівці.

Серед єврейських комуністів цього регіону також з'явилися великі сподівання на єврейську самооборону. Очолювали ці «контрреволюційні» прагнення два відомі бобруйські комуністи. За цей «злочин» одного з них вирішили виключити з партії, а другий вийшов сам. А єврейська секція перемогла: жодної самооборони не було дозволено.

Однак не всіх євреїв вирізали душогуби Балаховича — щодня євреї прибували до Мінська та просили врятувати тих, хто вижив, від голоду, холоду, тифу. Знову зібралися представники всіх єврейських організацій: ОРТ, ТОЗЄ, ЄКОПО. Вони надіслали делегацію відомих у Мінську громадських діячів: доктора Поляка, адвоката Мечика, пані Логунову та Г. Ліфшица. Ті просили дозволу організувати єврейську самооборону та спеціальну комісію зі збору коштів, одягу та взуття, щоб надіслати це погромленим. Голова білоруського Раднаркому вислухав єврейську делегацію з великим зацікавленням і співчуттям, але пояснив, що питання не можна вирішити без єврейських комуністів. За кілька годин у голови Раднаркому відбулася нарада, в якій узяли участь згадана єврейська делегація та єврейські комуністи Оршанський і Вейнер. Результати були найсумніші: єврейські комуністи не дали дозволу створити єврейську самооборону та єврейський комітет допомоги.

⁷ Станіслав Булак-Балахович (1883—1940 рр.) — білоруський, російський і польський військовий діяч, генерал. У листопаді 1920 р. на території, яку контролювали його загони (Туров, Речиця, Мозир та їхні околиці), відбулася низка єврейських погромів, під час яких було вбито понад 300 осіб (*прим. ред. JU*).

Подібних фактів можна згадати десятки. Із часом я це зроблю. А поки що дозвольте мені завершити статтю невеликим власним поясненням.

Багато знайомих запитують мене: чому я досі мовчав? Чому навіть опублікував статтю, де рекомендував працювати через євгромадком?

Вважаю за свій обов'язок це пояснити. По-перше, треба зрозуміти психологію людей, які шойно виїхали з України чи Білорусі. Ми були у становищі зачине-них у сараї, до дверей якого приставили охоронця. Ми знали, що охоронець здатний на наймерзенніші злочинні дії, проте він один має ключик від дверей і може хоч щось передати неприємним і зголомнілим. Лише він може якось врятувати від голоду й тифу. І цілком природно, що в мене та й у всіх інших, хто тоді виїхав з України й Білорусі, був такий психологічний настрій: краще через євгромадком, ніж нічого; краще через поганого охоронця, ніж померти від голоду або епідемії.

І ще одна причина.

Коли ми їхали з Росії, все було заборонено: не можна було відкрити жодної школи для єврейських дітей, будинку для сиріт, бібліотеки, народного університету, видавати газету тощо. Не можна було продавати валюту, їздити з товарами, тримати робітників і працювати з ними по 16 годин на добу, відкривати крамнички тощо. Це було велике нещастя, однак нещастя загальне. Усі були пов'язані між собою, всі були скуті. Дикий порядок, проте звичайний. А зараз? Частина населення звільнили. З валютою тепер їздять по базарах усієї Росії та кричать: «Кому долари? Кому фунти? Маю франки! Міняю франки на долари». Єврейські валютники тепер бігають усією Росією, зсунувши картузи на потилицю. Вони збуджені й завзяті, роблять добрі гроші. Ніхто їх не чіпає, й нікому не можна їх чіпати. Усі єврейські крамнички, ятки та столики повідкривалися й непогано почуваються. Єврейський робітник серйозно працює — до сьомого поту. Колишні лондонські потогінки — повний нуль проти того, як тепер працює єврейський робітник у Росії. Просто нині видають роботу додому. А вдома можна працювати скільки хочеш. А голодний єврей хоче і 16, і 18 годин на добу. Комуністична преса сама дуже живо описує, як єврейські фабрикантки й торговці зачинають свої фабрички та майстерні, розподіляють роботу по домівках. Із цим не можна нічого зробити, й нічого не робиться!

Отже, витягати весь мозок із кісток єврейського робітника вже дозволено. А от відкрити школу для його дитини, коли ані влада, ані євгромадкоми зовсім не мають коштів на школи, не можна. Приховувати крам кілька місяців і підвищувати ціни можна, на це й НЕП, а відкрити будинок для сиріт, яких на українських вулицях понад два мільйони бродяжить, стаючи злочинцями й повіями, — не можна. Спекулювати валютою — скільки серце забажає, а читати вільні лекції для робітників — це вже ні.

Ось у цьому відмінність ситуації півтора роки тому й тепер! І це, здається, також достатня причина, чому тепер більше не можна й не заборонено мовчати.

І третя причина. Коли ми, єврейські літератори, «втекли» з Росії, єврейські комуністи були на самому порозі — біля того, «що добре». Дійсно, для

Яків Лещинський

комунізму загалом минуло вже друге *шмойне-есре*⁸. А єврейські комуністи, які прийшли надто пізно, розпочали молитися спочатку. Вони почали з дуже поганого вереску, та попри все жоден із нас не вважав тоді, що вони перейдуть до такого дикого шабашу. Зараз, проте, вони витанцьовують на єврейських руїнах справжній чортів танок. І про цей чортів танок я ще розповім дуже цікаві речі.

Березень 1923 року

⁸ «Шмойне-есре» — ашкеназька вимова однієї з назв молитви Аміда (Шмонé-есрэ), яку слід читати тричі на день: зранку, вдень і ввечері (*прим. пер.*).